

Zuivelcoöperatie in Nederland

gedeelten over
Noord-Holland

door
J.A. Geluk

met medewerking van C.F. Roosenschoon

**Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z.
1967**

'Boek Geluk' Met alleen de delen over provincies gelderland en overijssel	
Blz.	* Oorspronkelijke Inhoudsopgave
	Inhoudopgave
	Literatuurlijst
5	Voorwoord
7	Ten geleide
9	Hoofdstuk I Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw
9	Inleiding
11	Het onderwijs
12	Zelfgenoegzaamheid
13	Slechte kwaliteit en knoeierijen
16	Landbouwcrisis
17	Pogingen tot verbetering
19	Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie
23	Denemarken was ons voor
26	Boterwet en botercontrole
29	Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking
31	Begin tot herstel
32	De negentiger jaren
34	Definitief herstel
36	Nabeschouwing
39	Hoofdstuk II De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land
40	Friesland
54	Groningen
66	Drenthe
72	Gelderlanden Overijssel
81	Limburgen oostelijk Noord-Brabant
86	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland
95	Noord-Holland
103	Zuid-Holland Utrechten zuidelijk Noord-Holland
118	Hoofdstuk III Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding
121	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)
131	Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)
143	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)
157	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (B.v.C.Z.Fr.)
194	Noord-BrabantscheZuivelbond (N.B.Z.)
203	Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen (G.Z.B.)
209	Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland (???)
222	Brabantsche Zuivelbond (???)
228	Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)
230	Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale
237	Hoofdstuk IV Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband
237	Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog 1
251	Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw
255	Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken
257	Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten
265	De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole
273	Certificaten van echtheid voor melkpoeder
275	Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.
277	Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter
281	De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)
289	Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na WO-I
292	Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas
295	De melkvoorziening van Amsterdam
299	Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - bezuiniging - Melkproductiecontrole
305	Productie, verkoop en prijzen
309	Samenvatting

316	Lijst van afkortingen
-	Lijst met in dit boek aangehaalde Auteurs
-	Inhoudsopgaven

* Oorspronkelijke blz. nummering van boek. Aangegeven met [xxx] in de tekst.

[005] Voorwoord

Reeds vóór 1940 werd bij de F.N.Z. behoefte gevoeld aan een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Wel waren er hier en daar ter gelegenheid van jubilea of anderszins gedenkschriften uitgegeven, evenals bij de F.N.Z. zelf in 1925, maar deze betroffen in hoofdzaak de ontwikkeling der desbetreffende organisatie. Een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking hebbende op het gehele land, ontbrak zo goed als geheel.

Zelf wist ik er ook te weinig van en het een zowel als het ander bracht mij ertoe om in de laatste oorlogsjaren, toen er in het eigenlijke organisatie-werk toch zo goed als niets meer te doen was, te gaan zoeken naar boeken die mij op dit gebied wijzer konden maken. *Prof. S. Koenen* wees mij daarbij de weg, want hij zegt in zijn „Inleiding tot de Landhuishoudkunde”, dat men de landbouwcrisis die in het laatst der vorige eeuw geheet heeft, moet kennen en verstaan om het heden te begrijpen. Dit bracht mij tot het lezen van het rapport der Staatscommissie welke in 1886 werd ingesteld om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Zo kwam ik van het een tot het ander en op deze wijze ontstond in de winter van 1944/'45 in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van dit boek.

Toen in 1945 ons land bevrijd was, kwam er zoveel ander werk dat er van verdere studie over dit onderwerp geen sprake kon zijn. Maar de map „Zuivelcoöperatie in Nederland” bleef bewaard en toen ik in 1954 gepensioneerd werd, ging deze mee naar huis. Ik was van plan nu met dit werk verder te gaan, maar de eerste jaren was er voor mij nog zoveel ander werk te doen, dat er van deze studie niet veel terecht kwam. Pas in 1961 ben ik daar definitief mee doorgegaan, nadat over de samenstelling met de heer *Roosenschoon* en omtrent de uitgave met de F.N.Z. overleg was gepleegd.

Het eerste hoofdstuk werd enigszins gewijzigd en uitgebreid en vooral voor de beide volgende hoofdstukken moest ik links en rechts gegevens verzamelen. Velen zijn mij daarbij ter wille geweest en hebben mij op verschillende wijzen geholpen. Daarvoor wil ik hier mijn hartelijke dank betuigen. Het is moeilijk daarbij namen te noemen. Wanneer daartoe aanleiding was, heb ik er hier en daar in of bij de tekst melding van gemaakt.

Voorts heb ik mij tot *Prof. Dr. H. J. Frietema* gewend met het verzoek [006] het gehele manuscript te willen beoordelen. Dit laatste heeft tot besprekingen en correspondentie geleid, waarbij hij mij zijn kritiek niet gespaard heeft. Ik ben hem daar dankbaar voor omdat ik inderdaad behoefte aan kritiek had en dit het werk ten goede kwam. *Prof. Frietema* verklaarde zich bereid er een „Ten geleide” bij te schrijven.

Tenslotte mijn dank aan *Dr. E. v. d. Wiel* en verschillende medewerkers van het secretariaat van de F.N.Z. voor de wijze waarop men mij geholpen heeft dit werk te voltooien.

Den Haag, zomer 1967

J.A. Geluk

[007] Ten geleide

Toen de heer J. A. Geluk wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie van secretaris van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. aan jongeren moest overdragen, kreeg hij veel meer tijd dan hij voordien ooit gehad had om eens rustig te lezen over de geschiedenis van de coöperatie op het gebied van de zuivel in ons land. Voor wie in zijn werk heeft geleerd, spreekt dit vanzelf; voor wie hiervan opkijkt, volsta ik met de opmerking dat het bloed nu eenmaal kruipt waar het niet gaan kan.

Bij deze gedeeltelijk nieuwe kennisneming van gebeurtenissen in het thans grijze verleden kwam de heer Geluk al spoedig tot de conclusie dat veel van wat hij las te weinig bekend was en zou moeten worden vastgelegd. Deze opvatting werd gedeeld door het bestuur van de F.N.Z., dat besloot het door de heer Geluk verzamelde materiaal uit te geven. Daarbij zal ongetwijfeld een belangrijke overweging zijn geweest dat de oud-secretaris tot de weinige thans nog levende zuivelcoöperatoren behoort, die deze geschiedenis, althans ten dele, hebben gemaakt.

Een aanleiding om een dergelijk werk ter hand te nemen, zal zeker de omstandigheid zijn geweest dat de heer Geluk het voorrecht heeft zowel in geestelijk als in lichamelijk opzicht bijzonder fit te zijn. Deze omstandigheid is trouwens een voorwaarde, want het samenstellen van een dergelijk historisch overzicht vraagt veel tijd en volharding. Bovendien veronderstelt het bronnenstudie en dientengevolge veel reizen en trekken. Een voorwaarde is tevens - het gaat immers over een stuk geschiedenis van het verenigingsleven - dat veel aandacht wordt geschonken aan de invloed van enkele markante persoonlijkheden, waarmee de heer Geluk nauw heeft samengewerkt. En tenslotte is objectiviteit een eerste vereiste. De schrijver moet de moed hebben heilige huisjes af te breken als dit na rijpe overweging geboden lijkt.

Men kan over het nut van „geschiedschrijverei” - in de zin van het te boek stellen van wat voltooid verleden tijd is - van mening verschillen, maar als regel zien zij, die daaromtrent van twijfel blijk geven, dat „nut” te beperkt. Vanzelfsprekend hangt de waarde van historische studies geheel af van de kwaliteit van het geschrevene. Van de vraag dus in hoeverre de schrijver er in is geslaagd niet alleen „het hoe en wanneer” te onderzoeken, [008] maar ook een duidelijk antwoord weet te geven op de vraag waarom dit alles is geschied. Het antwoord op deze vraag zal uiteraard nooit volkomen bevredigend kunnen zijn.

De schrijver van dit historisch verhaal is, gelukkig, even consciëntieus als nauwkeurig. Ook is de zin voor volledigheid hem eigen en geeft hij zich wel rekenschap van het gevaar dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Dit gevaar is des te groter naar mate men zelf invloed op de geschiedenis heeft uitgeoefend, die men wil beschrijven.

Voor „het boek van Geluk”, dat de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. thans uitgeeft, heb ik grote waardering. Het is goed dat een belangrijk stuk geschiedenis van de coöperatie in ons land is vastgelegd. Toch zou ik geneigd zijn de schrijver te vragen of ook voor de zuivelcoöperatie in ons land geldt wat de beroemde economist J. M. Keynes eens heeft geschreven, namelijk dat men vooruitstrevender wordt naarmate men dieper in het verleden duikt. Of veel eenvoudiger: geldt ook hier het „in 't verleden ligt het heden; in het nu wat worden zal?” Met andere woorden: ik heb mij na lezing van het manuscript de vraag gesteld waarom de heer Geluk niet duidelijker de les uit zijn speurtocht in het verleden heeft getrokken. Typerend voor de objectiviteit van de schrijver is dat hij van oordeel bleek dat hij te nauw bij dit stuk verenigingsleven betrokken is geweest om een kritisch oordeel daarover te kunnen geven. Hij heeft zich „slechts” ten doel gesteld historisch materiaal vast te leggen.

Van harte hoop ik dat het levensboek van de heer Geluk - een achtergrond van zijn levenswerk - door vele belangstellenden ter hand zal worden genomen. In het bewustzijn dat het een van de weinige bronnen is van de geschiedenis van een van de belangrijkste landbouwcoöperaties

Rotterdam, juli 1967 H. J. Frietema.

[009] Hoofdstuk I

Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw

„Wie het heden wil begrijpen, moet het verleden kennen en eerst dan zal in vele omstandigheden de blik naar de toekomst verhelderd worden“.

Prof. Dr. H. Blink

Inleiding

Na de Napoleontische oorlogen deed zich in een groot deel van Europa een opleving voor die alle takken van bedrijvigheid ten goede kwam. Voor de Nederlandse landbouw was met name de industriële ontwikkeling, in het bijzonder die in Engeland, zeer gunstig, omdat daardoor de behoefte aan voedingsmiddelen toenam en Nederland daarvan - mede dank zij de gunstige ligging - een belangrijke leverancier was. Onze boter en kaas waren in het buitenland hoog geroemd en gedurende vele jaren waren wij verweg de grootste leverancier van boter aan Engeland.

In 1846 ging men in Engeland tot de vrijhandel over en in ons land werden daarna de graanrechten herhaaldelijk verlaagd, hetgeen niet alleen de consument maar ook de veehouderij ten goede kwam.

Dr. H. Blink en S. Koenen Q¹ zijn van oordeel dat het tijdperk van 1820-1850 een gunstige periode voor de veehouder en zuivelbereider was, maar veel minder gunstig voor de akkerbouw. De periode van 1850-1877 was voor Nederland als landbouwland zeer gunstig. In West-Europa heerste een opgewekt economisch leven en vooral Engeland ging met reuzenschreden vooruit op de weg der industrie. De economische ontwikkeling van Duitsland was in die tijd nog in haar beginperiode.

Blink Q² wijst er elders op dat de zuivel toen nog als een luxe-voedsel werd beschouwd en sterk onder invloed van de welvaart in de steden stond. Dit vond zijn weerspiegeling in de prijzen. Van 1850 tot 1877 zien wij de boterprijs op de Leeuwarder markt vrij regelmatig stijgen, hetgeen het volgende staatje duidelijk aantoonst:

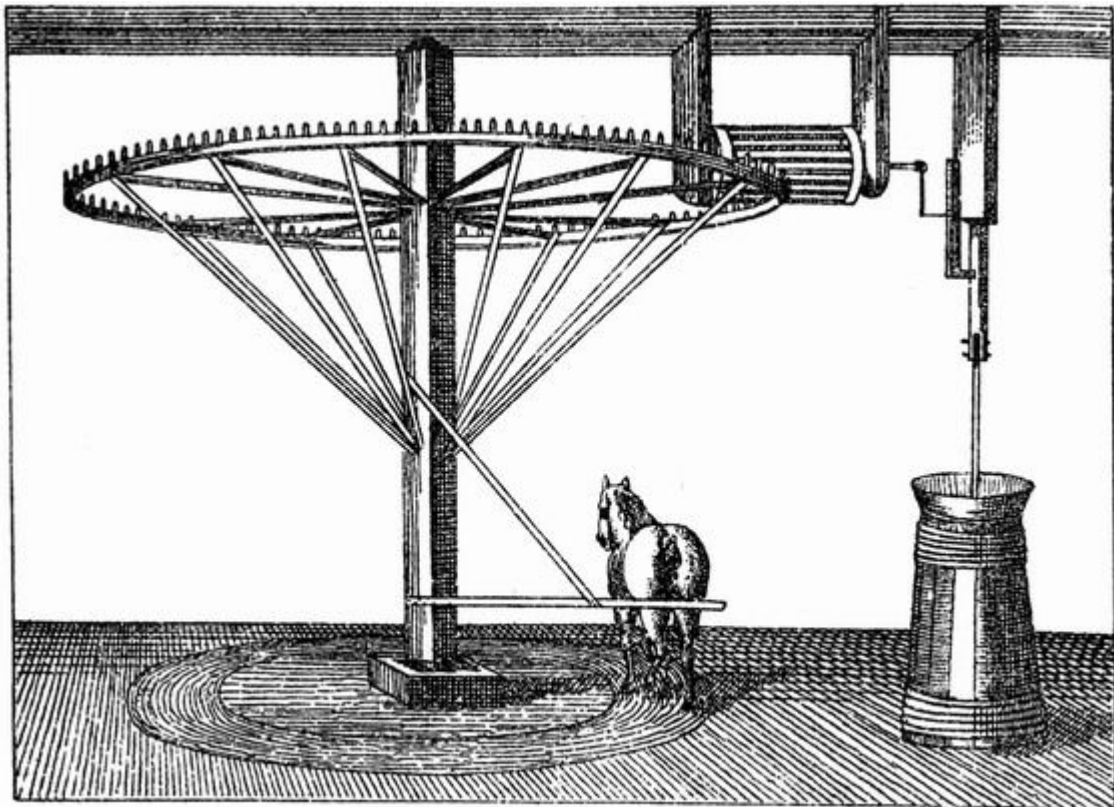
[010] Gemiddelde Leeuwarder boternotering per kg (archieff.N.Z.)

1850	-	f 0,76	1865	-	f 1,3
1855	-	„ 1,09	1870	-	„ 1,3
1860	-	„ 1,19	1875	-	„ 1,4

In het jaar 1876 werd de hoogste prijs genoteerd voordat de daling intrad, n.l. f 1,57. De prijzen van 1855 tot 1876 kunnen naar de geldswaarde van die tijd zeker als hoog aangemerkt worden, vooral wanneer men bedenkt hoe laag het inkomen der arbeidende klasse in die tijd was. Lonen van nauwelijks f 1,- per dag waren meer regel dan zeldzaamheid Q³.

Verschillende schrijvers wijzen erop dat deze gunstige toestand ook nadelen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. De koop- en pacht prijzen van de grond waren in die jaren opgelopen tot boven de productiewaarde Dit demonstreerde zich het sterkst in de streken met de beste gronden.

Bovendien had de voortdurende stijging der prijzen van de producten in de laatste tientallen jaren een zekere slapheid onder de boeren veroorzaakt, waardoor geen voldoende aandacht besteed werd aan verbeteringen op economisch en technisch gebied.

Een der eerste vormen van mechanisatie van het karnen (Leerboek der Zuivelbereiding)

De „Commissiën van Landbouw”, die in het begin van de 19e eeuw op initiatief van de predikant-landbouwkundige *Jan Kops* van regeringswege ingesteld waren en die de organen van staatsbemoeienis met de landbouw vormden, hebben volgens *Dr. P. J. Bouman (Sneller)*⁴ uitstekend werk verricht. „Men kan (echter) niet zeggen”, zo vervolgt hij, „dat de boeren veel belangstelling voor het werk van de Commissies hebben getoond. Evenals in de voorafgaande eeuwen bleven de meeste landbouwers in de eerste helft van de 19e eeuw verstokte individualisten. Bovendien waren zij te onontwikkeld om het nut van samenwerking, bijvoorbeeld voor bedrijfseconomische doeleinden, in te zien”.

De landbouwmaatschappijen waren in die tijd (1840-1850) in opkomst, maar richtten zich meer op het algemeen landbouwbelang dan op het directe economische belang van de boer zelf. *Blink en Koenen* zeggen hiervan dat het meer de vrienden van de landbouw, meer de heren dan de boeren waren, die aan dit verenigingsleven deelnamen. Voorts zeggen zij: „Er werd een streven merkbaar om het landbouwbedrijf op meer wetenschappelijke leest te schoeien, maar de overgrote meerderheid der landbouwers was niet van voorlichting van de zijde van de heren gediend. Zij gevoelden geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat grondvest was op de ondervinding van lange tijden. Ook in meer ontwikkelde kringen zag men de praktische boer het liefst met de mestwagen rijden; men moet van de boeren geen professoren willen maken”.

De Commissies van Landbouw werden in 1851 als staatsorganen opgeheven.

[011] De regering ging zich toen op het standpunt der onthouding stellen; men bemoeide zich niet meer met landbouwaangelegenheden en liet dit aan de maatschappijen van landbouw over.

Het onderwijs

Het onderwijs ten plattelande was onvoldoende. Een wettelijke verplichting voor het volgen van lager onderwijs was er niet en het schoolverzuim was groot. Volgens gegevens van het *Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.)* was het aantal kinderen dat lager onderwijs ontving in procenten van de 5- tot 14-jarigen in:

1850	-	55	1880	63
1860	-	61	1890	65
1870	-	65	1900	66

Opgemerkt zij hierbij dat dit landelijke cijfers zijn en aangenomen kan worden, dat het schoolbezoek op het platteland in het algemeen geringer was dan in de steden. Bovendien vermelden deze cijfers niet hoelang de leerlingen lager onderwijs ontvingen. In 1873 werd op het *Landhuishoudkundig Congres (L.H.C.)* te Delft uitvoerig gesproken over het schoolverzuim ten plattelande. „Tengevolge van armoede der ouders worden veel kinderen thuis gehouden, of (worden) te vroeg van school genomen voor het verrichten van veldarbeid", aldus het verslag. Volgens het C.B.S. konden van de in 1875 opgekomen militairen 12,3 % lezen noch schrijven. In Noord-Brabant en Drenthe waren deze cijfers het hoogst, in Noord-Holland het laagst.

Waar het met het lager onderwijs nog zo gesteld was, behoeft het niet te verwonderen, dat er van het landbouwonderwijs in die tijd niet veel terecht kwam. In de eerste helft van de 19e eeuw werd wel over de noodzakelijkheid van landbouwonderwijs gesproken, maar er kwam in de praktijk niet veel tot stand. In Groningen werd omstreeks 1840 met landbouwonderwijs begonnen. Aanvankelijk waren het vooral de predikanten van wie verwacht werd dat zij dit onderwijs zouden geven. Zij ontvingen daartoe aan de universiteiten een 2-jarige opleiding in de landhuishoudkunde (Q⁵). Er werd echter geen beloning voor dit onderwijs gegeven en aangezien deze toch al minimaal was, kwam er van het landbouwonderwijs niet veel terecht. De boer had trouwens meer behoefte aan praktische voorlichting in zijn bedrijf dan aan onderwijs in de landhuishoudkunde door theoretici. Overigens ging het om de vraag waar dit onderwijs thuis hoorde: bij het lager of het middelbaar onderwijs. Maar het ergste van alles was, dat men niet tijdig voor de nodige leerkrachten zorgde.

In 1869 wendde de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)* zich tot de Koning met het verzoek om de totstandkoming van een [012] hogere rijkslandbouwschoolⁱ) mogelijk te maken, teneinde over meer leerkrachten te kunnen beschikken voor de middelbare landbouwscholen, maar hier kwam voorlopig niets van.

Toen in 1874 te Wageningen een provinciale landbouwschool gesticht werd, zag de regering zich genoodzaakt enkele jongelieden naar Duitsland te sturen om zich te bekwamen als leraar in de landbouw. Zolang men deze niet had, kon er ook weinig komen van landbouwonderwijs aan de aanstaande boeren. Trouwens, wat kon men van dit landbouwonderwijs verwachten, zolang het lager onderwijs zoveel te wensen overliet? Op het L.H.C. in 1868 te Roermond

---

i In 1863 kwam een wet tot stand, waarbij de oprichting van een rijkslandbouwschool mogelijk werd, maar het duurde tot 1876 vóórdat deze werkelijkheid werd. Hiertoe heeft de bekende landbouwkundige en geoloog *W. C. H. Staring*, die de eerste secretaris van genoemde maatschappij was, in belangrijke mate bijgedragen

werd gezegd, „dat de boeren geen liefhebbers van lezen zijn, omdat zij niet goed kunnen lezen”.

Zelfgenoegzaamheid

Zo waren wij slecht toegerust toen op de goede jaren (1850-1877) de slechte volgden. Ook van deze goede jaren moet men zich geen overdreven voorstelling maken; althans zeker niet ten aanzien van de zandstreken van ons land. Het voorbeeld van *Dr. V. R. IJ. Croesen*⁶ volgend, maken wij onderscheid tussen „het aloude zuivelgebied” en de rest van het land. Onder het „aloude zuivelgebied” verstaat hij grote gedeelten van Friesland, NoordHolland, Zuid-Holland en het westelijk deel van Utrecht en Overijssel. Dit zijn vruchtbare weidegronden waar van oudsher boter en kaas gemaakt werd en waar, vooral in de periode waarover wij schrijven, heel andere economische omstandigheden heersten dan op de schrale zandgronden in het oosten en zuiden des lands. Groningen en Zeeland laten wij in dit verband - als zijnde grotendeels akkerbouwgebieden - buiten beschouwing.

Op de zandgronden leefde men heel sober en had men meer de „gesloten huishouding”. Veel van hetgeen voor levensonderhoud en bedrijf nodig was, leverde het bedrijf zelf op of verkreeg men door eigen producten (boter) te ruilen tegen winkelwaren. Men bemerkte daardoor minder van de wisselvallige omstandigheden daarbuiten.

In de „aloude zuivelgebieden”, waar de bodem rijker was aan voedende bestanddelen, maar veelal ook alleen geschikt voor weidebouw, was men dientengevolge eenzijdiger georiënteerd op de melkveehouderij. Behalve in de omgeving der grote steden produceerde men vrijwel uitsluitend boter en kaas, die, voorzover niet voor het binnenland bestemd, uitgevoerd moesten worden. Hierdoor kreeg men meer in directe zin met de omstandigheden op de exportmarkt te maken.

Waren deze lange tijd goed, zoals dit in het midden der 19e eeuw het geval was, dan kon dat in deze streken gemakkelijk tot een [013] zekere zelfgenoegzaamheid leiden, zoals in die tijd ook inderdaad wel het geval blijkt te zijn geweest.

Zo kwam op het L.H.C., dat in 1849 te Utrecht werd gehouden, een brief aan de orde van graaf *Van Lynden van Sandenburg*, waarin deze wees op de in Zwitserland bestaande „associatiën” tot het gemeenschappelijk maken van boter en kaas. De schrijver stelt voor om na te gaan in hoever dergelijke verenigingen met goed gevolg ook in sommige streken van ons vaderland gesticht zouden kunnen wordenⁱ).

In 1850 werd op het L.H.C. te Leiden hierover rapport uitgebracht met een volkomen negatief resultaat en het is vooral de motivering welke hierbij kenmerkend is. Men wijst erop dat met de associatiën de als „fruitières” in Zwitserland bekend staande samenwerking van landlieden bedoeld worden. „Deze landlieden”, aldus het rapport, „leven op grote afstanden van de steden en hebben dan een gemeenschappelijke melkerij voor de bewerking van hun zuivel. Voor Nederland acht men dit systeem niet geschikt, omdat hier in de eigenlijke veehoudersprovincies aanzienlijke boerderijen zijn, wier melk goede aftrek vindt, terwijl de boter voor binnen- en buitenlands gebruik wordt aangewend. Bij de gegoedheid van onze landelijke stand ontbreken zelden de kapitalen om bij zijn zuivelbereiding nieuwe werktuigen of verbeteringen te doen toepassen.

---

i Volgens *Blink* werd in 1815 in Zwitserland reeds met deze verenigingen begonnen.

Bovendien volgt uit dit eigen bestaan van onze veehouder, dat hij een afkeer heeft van vereniging en het denkbeeld van associatiën in zijn bedrijf hem ten enen male vreemd moet zijn. Men is dan ook van oordeel, dat het ondoelmatig, ja volkomen onpraktisch is, pogingen aan te wenden om tot dergelijke verenigingen te komen. Ook in de minder bewoonde heidestrecken, waar men kleinere boeren en dagloners aantreft die vaak slechts maar één of meer stuks vee hebben, wijst men het denkbeeld der associatiën af, omdat zich ook hier de afkerigheid van dergelijke verenigingen voordoet". Ook het ver van elkaar verwijderd wonen der boeren acht men een bezwaar, terwijl de samenwerking ook niet in overeenstemming met onze volkszedes wordt geacht.

Uit een en ander blijkt hoe vreemd men toen nog stond tegenover de gedachte van samenwerking om tot betere economische omstandigheden te komen en ongetwijfeld hebben hierbij de welvaart en de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid een remmende invloed gehad.

Slechte kwaliteit en knoeierijen

In alle geschriften over de melkveehouderij en de zuivelbereiding in die tijd treft men dezelfde klachten aan. De prijzen blijven blijkbaar nog goed, maar er dreigt gevaar. Er wordt niet voldoende op de kwaliteit gelet en er [014] wordt gemanipuleerd met de boter. In Groningen klaagt men dat er Drentse en Munsterse boter naar Groningen wordt gebracht en in Friesland klaagt men over Groninger en andere boter, welke in Friese vaten wordt verpakt. De aloude roem van de Friese boter dreigt hiermede verloren te gaan. In 1863 komen deze klachten op het te Leeuwarden gehouden L.H.C. duidelijk tot uiting.

In oktober 1862 werden 260 vaten boter uit Engeland als onverkoopbaar terug ontvangen. De boter was er in juli in consignatie heengezonden. Aan deze consignatiehandel werd door steeds meer handelaren deelgenomen en het aantal klachten over ontoelaatbare handelingen met de boter zowel als met de verpakking werd steeds groter. De handelaren verweten de boeren dat zij geen goed produkt maakten en de boeren verweten de handelaren dat zij hun produkt verknoeiden. Op velerlei wijze zag men kans de boter met water en andere produkten te vermengen. Het was vooral *J. Rinkes-Borger* die daarover voor en na een hartig woordje sprak. Hij maakte melding van vermenging met slechte buitenlandse boter en vervalsingen met glucose, witte stroop e.d. kwamen veelvuldig voor.

De vervalsing werd echter veel eenvoudiger en zou pas goed op gang komen toen in de zeventiger jaren de margarine-industrie in Nederland tot ontwikkeling kwam. Deze dankt haar ontstaan aan een uitvinding van de Franse scheikundige *Mège Mouriès*, die in 1869 van zijn regering de opdracht kreeg om ter voorziening in de vetbehoefte der arme bevolking en van leger en vloot een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen dat goedkoper zou zijn dan boter. Uit rundvet - wij ontleen een en ander aan *Dr. Ir. W. H. C. Knapp Q⁷* - werd het vloeibare gedeelte afgescheiden en hieruit werd, na emulgering in water, een goed smeerbaar produkt verkregen, dat spoedig zijn weg naar de consument vond. Reeds toen het rundvet nog het hoofdbestanddeel van het nieuwe produkt was, bleek het al een geduchte concurrent voor de boter te zijn, daar men deze grondstof tegen zeer lage prijs uit Amerika kon importeren. Later, toen het gelukte olie te harden, bleek men het rundvet door schier elk ander vet (walvistraan, cocos e.d.) te kunnen vervangen, waardoor de concurrentiemogelijkheden nog aanmerkelijk groter werden.

Boterhandelaren in het zuiden des lands, die van heinde en ver (tot in Oostenrijk) op de botermarkten en bij de boeren boter kochten, breidden hun afzetgebied - vooral in de industriesteden van Engeland - steeds uit en hadden behoefte aan meer boter Q⁸). Zij zagen een goede toekomst in het nieuwe produkt en zo ontstond vrij spoedig een Nederlandse margarine-industrie, die in 1880 reeds meer dan 70 fabrieken telde. Het produkt was goedkoop en voldeed aan de behoefte der arme bevolking. Zodoende was het een aanvullend artikel voor de boter.

Veel margarine ging in die tijd als boter de grens over, waarbij niet onvermeld mag blijven dat de Nederlandse uitvoerstatistiek tot 1891 geen onderscheid tussen deze beide produkten maakte. Het behoeft niet te verwonderen dat de boter op deze wijze een zware [015] concurrent aan de margarine kreeg. Nu is een gezonde concurrentie geenszins te laken, maar in de strijd tussen boter en margarine speelden elementen een rol, die voor de boter funest waren.

In de eerste plaats was dit de vermenging van boter met margarine, welke in die tijd veelvuldig voorkwam. Menige boterhandelaar kon de verleiding niet weerstaan om de gekochte boter met margarine te vermengen en dit produkt als echte boter aan de man te brengen. Dit vooral heeft de naam der Nederlandse boter in binnen- en buitenland ernstige schade berokkend. Op het in 1886 te Leeuwarden gehouden L.H.C. werd uitvoerig over deze kwestie gedebatteerd aan de hand van gegevens der in 1885 opgerichte „*Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*”. De mededelingen, die *Rinkes-Borger* bij deze gelegenheid over voorkomende knoeierijen deed, waren ontstellend.

In de tweede plaats is de margarine steeds zo'n hevige concurrent van de boter geweest, omdat de regering van het begin af heeft toegestaan dat dit produkt in dezelfde kleur en een overeenkomstige verpakking als boter bij de consument kwam. Hierdoor werd deze volkomen misleid en gezien het prijsverschil moest dit wel prijsdrukkend op de boter werken.

Men gebruikte de namen kunstboter en margarine door elkaar en sommige margarinefabrieken deden daaraan mee. In 1883 exposeerden margarinefabrikanten hun produkt op een tentoonstelling in België onder de naam „Beurre de Hollande, qualité supérieure”. Het gevolg hiervan was dat margarine in sommige plaatsen in België lange tijd „beurre hollandais” is genoemdⁱ).

In de eerder genoemde vergadering te Leeuwarden werd een motie aangenomen waarin de regering verzocht werd de bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel bij speciale wet te regelen. Waarschijnlijk was dit de eerste stap in de richting van een boterwet, waarop wij later terugkomen.

Ook bij de kaasbereiding deden zich verschijnselen voor, welke de aloude roem van het Nederlandse produkt afbreuk deden.

Croesen wijst er op dat de hoedanigheid van de kaas in het begin en het midden der negentiende eeuw menigmaal minder goed was door het optreden van allerlei gebreken, hetgeen voldoende blijkt uit het aantal prijsvragen, dat in verband daarmee uitgeschreven werd en de verhandelingen, die daarover het licht zagen. Hij is van oordeel dat het te lang vasthouden aan verouderde produktiemethoden op de boerderij in de tweede helft der negentiende eeuw de hoofdoorzaak is van de slechte gang van zaken in de latere [016] jaren. In de negentiger jaren kwamen zelfs klachten voor over kaas bereid met margarine.

---

i Ook in andere landen tierde de botervervalsing trouwens welig. Volgens het *Nederlandsch Landbouwweekeblad van 1893* werd de boter in de Parijse Hallen soms onder de ogen van de toeziende ambtenaren met wel 40 tot 70 % margarine vervalst. In Engeland had eveneens botervervalsing op grote schaal plaats. In kelders en achterhuizen van kleinhandelaren in boter stond een zgn. „butter-blender” voor de menging van margarine.

In 1895 werd in het Engelse Lagerhuis geklaagd over de invoer van kaas, bereid uit ondermelk en olie. Deze zou uit Duitsland, Amerika en *Nederland* zijn ingevoerd.

moesten worden voor de achteruitgang. Hij betreurt het

Dr. Ir. P. N. Boekel Q⁹) zegt dat het bij de boter vooral de handel was, die minder oirbare handelingen toe- paste, maar bij de kaas en met name bij de Edammer kaas waren het de producenten die verantwoordelijk gesteld

dat de regering zich lange tijd van elke bemoeiing op landbouwgebied meende te moeten ont- houden. De oude en zo nuttige verbodsbepalingen tegen de bereiding van kaas uit afgeroomde melk, zonder kenteken, waaraan de handel en de consument zulks duidelijk konden zien, wa- ren reeds lang ter ziele. Het gevolg was dat het afromen speciaal in Noord-Holland hand over hand toenam. Reeds omstreeks 1880 behoorde in deze provincie het bereiden van kaas uit vol- le melk grotendeels tot het verleden.

Landbouwcrisis

In 1877 begonnen zich bovendien in ons land de eerste verschijnselen voor te doen die de in- leiding vormden tot de bekende landbouwcrisis, die van 1878 tot 1896 ons land teisterde.

Prof. Ir. S. Koenen Q¹⁰) schrijft de oorzaken van deze crisis zo niet direct, dan toch indirect toe aan de aanwending van stoom als drijfkracht, welke [017] algemeen na 1840 plaats vond. Hierdoor kwam er een zo totale omkeer op het gebied van verkeer en industrie tot stand, dat daardoor grote verschuivingen in de markttoestanden moesten plaats vinden.

Voorals in Amerika, Argentinië en Rusland, waar nog grote gebieden maagdelijke grond braak lagen, maakte de aanleg van spoorwegen in het binnenland graanbouw en veeteelt in zodanige mate en tegen zo lage prijzen mogelijk, dat de produkten hiervan, in Europa ter markt ge- bracht, een geweldige ontwrichting ten gevolge hadden. De spoorwegmaatschappijen, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, speelden tevens een rol als ontginningsmaatschappijen in die zin, dat zij grote oppervlakten land van de staat in eigendom verkregen en deze de land- verhuizers uit de „oude wereld" tegen zeer lage prijzen aanboden om hun spoorlijnen met de te vervoeren produkten rendabel te maken.

J. Rinkes Borger (1845 - 1915)

Er was vruchtbare grond in overvloed en men trok steeds verder, zodat er lang gelegenheid bleef om tegen de laagste prijzen te produceren. Zo bleef de moordende concurrentie op de Europese markten aanhouden en veroorzaakte daar de ontwrichting, die tot bovengenoemde crisis leidde. Op de graanmarkten kwam deze het sterkst tot uiting. De prijzen van het graan daalden van 1870 tot 1895 tot minder dan de helft. Op de Groninger beurs besomde de tarwe van 1871 tot 1880 gemiddeld *f* 10,98 per hl. Van 1893 tot 1895 was dit *f* 4,50. Voor de rogge bedroegen deze cijfers resp. *f* 8,11 en *f* 3,50; voor de gerst *f* 6,76 en *f* 3,30 en voor de haver *f* 4,55 en *f* 2,50. Voor de veehouderij was dit een gunstige omstandigheid, maar het is de vraag of daar voldoende van geprofiteerd werd.

Croesen zegt hiervan: „Door de nood gedwongen werden toen de veehouderij en zuivelbereiding in heel veel delen van Europa in de plaats van akkerbouw ter hand genomen. Hierdoor vermeerderde de concurrentie, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Ditzelfde geschiedde doordat de veehouderij en zuivelbereiding zich in de nieuwe wereld in een snel tempo begonnen te ontwikkelen en daarbij deed zich voor ons land het minder gunstige verschijnsel voor, dat vele van de nieuwe zuivelbereidinggebieden met een produkt kwamen dat door de meerdere uniformiteit beter beantwoordde aan de behoefte van de afnemers”.

Vooraf in de zandstreken ging het nog zeer primitief toe. In het algemeen werd hier dan ook zeer slechte boter gemaakt. Deze boter van velerlei aard en kleur werd via winkeliers opgekocht door handelaren, die de kleine partijtjes bijvoegden en opnieuw „bewerkten”, hetgeen in de regel bestond uit het inkneden van water en zout, om van erger niet te spreken (zie blz. 14). Het behoeft niet te verwonderen dat dit produkt het niet met de buitenlandse concurrentie kon opnemen en onze naam niet kon hoog houden.

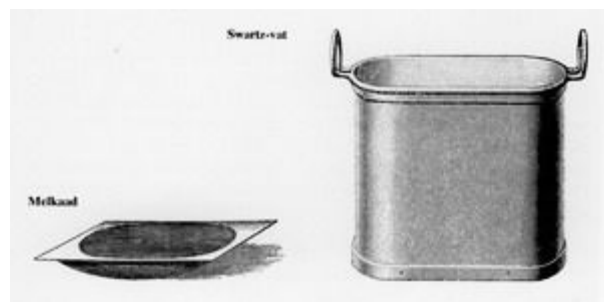
Pogingen tot verbetering

De moeilijke omstandigheden waarin de boerenbevolking tengevolge van [018] een en ander kwam te verkeren, werden in vele vergaderingen, waar men zich aan de belangen van de landbouw wijdde, besproken, maar tot een oplossing kwam men vooralsnog niet.

Vermeldenswaard zijn de conclusies waartoe het L.H.C. in 1874 te Zierikzee kwam, waar *Mr. A. Kerdijk* een inleiding hield over het nut van coöperatie voor de land- en tuinbouw, nl.:

„De coöperatie kan in haar verschillende vormen zowel den landarbeider als den kleinen zelfstandigen landbouwer tot nut strekken en verdient op grond van algemeen belang aanbeveling. Het is wenselijk, dat er eene wet tot stand kome tot regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen.

Het is wenselijk dat, omtrent de beginselen, het nut en het doel der coöperatieve vereenigingen, door dag- en weekbladen, tijdschriften en vooral door voordrach:en meer juiste begrippen meer algemeen verspreid worden”.

Kennelijk was de inleiding afgestemd op de verbruikcoöperatie maar *Kerdijk* lichtte nog nader toe, dat de coöperatie op productief gebied de ondergeschikte boer langzamerhand opleidt tot zelfstandige arbeid.

In de eerstvolgende congressen kwam de coöperatie echter niet meer ter sprake. Men zag deze blijkbaar nog niet als een hulpmiddel om tot verbetering te komen.

De klachten over de moeilijkheden met de boter werden echter steeds luider. Op het in 1878 te Assen gehouden L.H.C. werd weer ernstig geklaagd over de slechte kwaliteit en het verknoeien der boter. *Rinkes-Borger* beval het stichten van boter- en kaasfabrieken sterk aan, maar men betwijfelde of dit wel praktisch uitvoerbaar was. Gevreesd werd dat dit belemmerend zou werken op de geest van vrijheid en men beval het bevorderen van leerscholen voor zuivelbereiding voor de boeren en boerinnen aan. Enkele maatschappijen van landbouw deden een poging in die richting, maar met weinig resultaat.

In andere landen werden al eerder ernstige pogingen gedaan om op andere wijze tot verbetering der productie te komen. In 1863 voerde *Gustaaf Swartz* te Hofgaarden (Zweden) de afkoeling met ijs bij de melkverwerking in (het zgn. Swartz-systeem), waardoor men tot betere temperaturen bij het karnen kon komen. Volgens *Blink* werd de fabriekmatige kaasbereiding in Amerika al in 1841 toegepast en in 1861 werd in de U.S.A. de eerste boterfabriek opgericht. De fabriekmatige kaasbereiding vond er vlugger ingang dan die van de boterbereiding. Wij lezen dan ook al vrij spoedig van Amerikaanse kaas die de prijzen op de Europese markten beïnvloedt.

In ons land zag men aanvankelijk de oplossing der moeilijkheden meer in technische verbetering der productie op de boerderij. Dit blijkt vooral uit besprekingen in de vergaderingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [019]. In de *Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* kwam dit onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een studie van *C. Petersen, C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, vertaald door *Dr. W. A. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, trok sterk de aandacht en mede naar aanleiding daarvan werd in 1878 uit Friesland een commissie naar deze landen afgevaardigd om met eigen ogen te zien wat daar aan de hand was. Het rapport van deze commissie, waarop wij later terugkomen, was echter weinig overtuigend.

Intussen bleven de moeilijkheden bestaan en de crisis in de landbouw steeg naar haar hoogtepunt door de steeds sterker dalende prijzen. Van welke omvang deze daling was, moge blijken uit de volgende cijfers, die wij ontleenen aan het *Landbouwverslag van 1886*. De waarde van de oogst daalde van 1881 tot 1886 van f 210.398.000,- tot f 144.682.000,-, die van de veestapel van 1883 tot 1886 met f 67.989.000,-.

Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie

Om een vergelijking te maken tussen de toestand in de landbouw in Nederland en die in de omringende landen werd op initiatief van *Mr. C. J. Sickesz* te De Cloese, kamerlid en voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, in 1884 te Amsterdam een grote internationale landbouwtentoonstelling gehouden. Zijn opzet slaagde volkomen; uit de inzendingen bleek een grote achterstand bij onze landbouw in vergelijking met die in andere landen. Zowel op het gebied van het boerenbedrijf als op dat van voorlichting en onderwijs kwam ons land ver achteraan.

Mr. C. J. Sickesz (1839-1904)
(werd in 1898 de eerste
Directeur-Generaal van de Landbouw)

Volksvertegenwoordiging zowel als regering waren hierdoor de ogen geopend, maar men wist daarmee nog niet hoe de feitelijke toestand was en hoe men het moest aanpakken om daarin verbetering te brengen. Dit leidde ertoe dat bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886 onder voorzitterschap van *Mr. Sickesz* een staatslandbouwcommissie werd ingesteld, die tot taak kreeg: een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw;

adviezen uit te brengen omtrent hetgeen de commissie, in verband met de uitkomsten van haar onderzoek, nodig zou achten dat van regeringswege in het belang van landbouw en landbouwende standen gedaan zou kunnen worden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat. In niet minder dan 95 zgn. type-gemeenten ⁱ⁾ werd een onderzoek ingesteld door vanwege de commissie aangewezen deskundigen, die aan de hand van een uniform opgestelde vragenlijst een verslag opstelden. Deze verslagen waren mede het [020]resultaat van door landbouwers in de betrokken gemeenten beantwoorde vragen. De meest voorkomende bezwaren en opmerkingen, welke in de gemeentelijke rapporten tot uiting komen, kunnen als volgt worden samengevat.

De ontwikkeling der landbouwers wordt in het algemeen onvoldoende geacht, verplicht elementair onderwijs en landbouwonderwijs acht men wenselijk.

Er wordt geklaagd over te hoge en onrechtvaardige belastingen, waarbij vooral genoemd worden de accijns op zout en op vlees en de mutatierechten ⁱⁱ⁾, die het sterkst op kleine bedrijven drukken, evenals de dubbele belasting op bebouwde eigendommen. De vrijstelling van belasting op eigendommen in portefeuille (effecten) wordt onbillijk geacht. De pachttermijnen zijn in het algemeen te kort, waardoor rooibouw ontstaat.

De toestand van de landbouw is in de laatste tien jaar (1880-1889) sterk achteruitgegaan. De koop- en pachtprizen van de grond hebben geen gelijke tred gehouden met de prijsverlagingen der produkten, welke in die jaren zijn ingetreden. Hierdoor zitten veel boeren op te hoge lasten. De hypothecaire schulden zijn in de genoemde periode met ruim 18 % toegenomen, terwijl de geldrente (4½ à 5½ %) in het algemeen te hoog wordt geacht.

In vele streken wordt de verhouding akkerbouw-veehouderij onjuist [021] beoordeeld, waardoor er te weinig stalmest aanwezig is om de bodem voldoende vruchtbaar te houden, terwijl onder de boeren onvoldoende belangstelling is voor nieuwe methoden van bereiding (zuivel) en bemesting.

Het ontbreekt de boeren aan boekhoudkundige kennis, waardoor zij niet in staat zijn de toestand van hun bedrijf voldoende te overzien. Ook is er gebrek aan onderlinge samenwerking; deze wordt in bepaalde gevallen tegengewerkt door de handel in zuivelprodukten en veevoeder, terwijl men soms bezwaar heeft tegen de levering van melk aan boterfabrieken, omdat men dan geen onder- en karnemelk ter beschikking krijgt ⁱⁱⁱ⁾.

In verband met het gebrek aan geld onder de boeren worden vaak veevoeder en huishoudelijke artikelen - ook wel vee - op krediet van de handel gekocht. Deze koopt dan later de produkten en het vee terug, maar hierdoor wordt als regel tegen te hoge prijs ingekocht en te goedkoop verkocht. Ook de markten voor boter en kaas hebben in deze ongewenste toestand niet altijd verbetering gebracht. Dit was alleen het geval wanneer die markten groot genoeg waren om vreemde kopers aan te trekken.

In vele rapporten der type-gemeenten wordt coöperatie aanbevolen als middel om in de slechte toestand, waarin de boeren verkeren, verbetering te brengen.

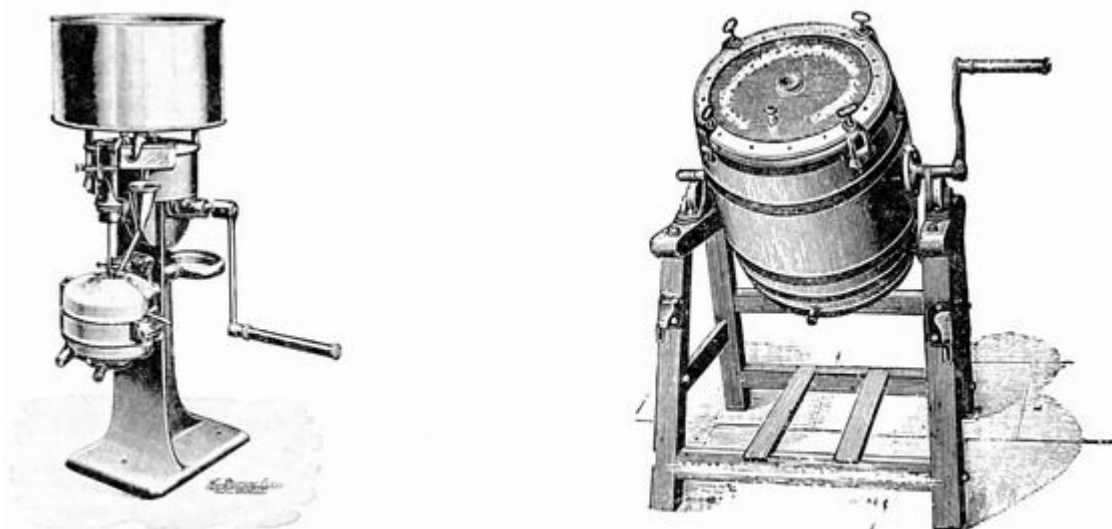
i Onder type gemeenten verstaat de commissie gemeenten welke in de betreffende streek een groep gemeenten vertegenwoordigt, die een gelijk beeld der landbouwtoestanden vertoont.

ii Deze gingen vooraf aan de heffing van registratierecht bij overdracht van onroerende goederen.

iii Waarschijnlijk zijn hier margarinefabrieken - toen nog kunstboterfabrieken genoemd - en andere bedrijven bedoeld, die geen nevenproducten teruggaven.

In het verslag der commissie zelf, dat in 1890 werd uitgebracht, lezen wij o.m. dat de uitbreiding van de zuivelbereiding en de veeteelt, die bij de lagere productiviteit van de akkerbouw beproefd is, op zichzelf een vooruitgang was. Deze vond echter niet alleen haar grenzen in de aard van de bodem, maar ook in de lagere prijzen van het vee en het zuivel, die weldra de daling der graanprijzen begonnen te volgen. Ook hier deed zich, behalve de invloed van de algemeen slechte maatschappelijke toestand, vooral de meer uitgebreide concurrentie gevoelen, nog verergerd door het feit, dat de grenzen van verschillende onzer exportlanden voor de invoer van ons vee werden gesloten. Onze zuivelproducten werden op vreemde markten en in onze overzeese gebiedsdelen door vreemde concurrenten overvleugeld en wij moesten toezien dat anderen ons voorgingen op een terrein, waar wij zo lang bij de eersten hadden behoord.

Onder het hoofd „Zuivelbereiding" constateert de commissie dat er bij het schrijven van haar rapport al enige verbetering in de kwaliteit der produkten en in de wijze van afzet te constateren was.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

„In den laatsten tijd" - zo zegt zij -, „zijn op tal van plaatsen zuivelfabrieken opgericht, die over het algemeen uitmuntend voldoen en een belangrijke stijging van de prijzen ten gevolge hadden. Of zij onbepert aanbeveling verdienen, wordt betwijfeld, omdat nog niet schijnt vast te staan, dat de invloed op het gehele bedrijf gunstig zal zijn. Ook is de mening uitgesproken [022] dat voor hen, die anders inferieure of middelmatige kwaliteit zuivel bereiden, veel voordeel is gelegen in coöperatieve zuivelfabricage, doch dat zij, die de beste kwaliteiten produceren, nog altijd meer voordeel zullen vinden, indien zij op eigen hand blijven voortgaan".

Niet zonder bitterheid constateert de commissie dat in Nederland de landbouw zich nog minder dan elders heeft mogen verheugen in de algemene belangstelling. „De landbouw", zegt zij, „is bij de verdeling van de staatsbemoeiing steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzondering treden de belangen van nijverheid en vooral van de handel op de voorgrond en betaalt de landbouw het gelag. Bij de uitvoering van grote werken, bij het graven van kanalen, bij het verbeteren van grote rivieren, bij het vaststellen van tarieven en dienstregelingen van spoorwegen, bij het verlenen van vrijdom van accijnzen, bij het onderwijs en het kredietwezen - overal zijn het uitsluitend de eisen van nijverheid en handel, waarmede rekening wordt gehouden".

Zij vestigt er verder de aandacht op dat noch voor het landbouwonderwijs, noch voor de proefstations en proefvelden, noch voor de veredeling van paarden en veerassen, noch voor de organisatie der landbouwbelangen of ondersteuning van de velerlei pogingen die de landbouwers in het werk stellen om nieuwe wegen in te slaan, van staatswege ook in de verte gedaan is wat in vergelijking zou kunnen staan met hetgeen in andere landen tot stand gebracht is.

Zij wijst voorts op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting. Coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen behoort tot de uitzonderingen. Ze noemt enkele gevallen op waarbij verenigingen met dit doel zijn opgericht, doch van enige invloed van betekenis, die door onderlinge samenwerking op de toestand van de landbouw zou worden uitgeoefend, is geen sprake.

In de door haar aangegeven „middelen tot herstel" zegt de commissie dat veel zal afhangen van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de bekwaamheid van hen, die door hun maatschappelijke positie geroepen zijn om voor te lichten, te ondersteunen en te leiden. In het algemeen mag niet op staatshulp worden gesteund, maar in ieder bijzonder geval moet worden onderzocht of de staatsbemoeiing de gewenste werking zal uitoefenen, niet om zelf te scheppen of tot leven te wekken, maar om datgene te beveiligen wat het particulier initiatief wrocht en in het leven te houden wat toont levensvatbaar te zijn. De regeringszorg zal gericht moeten zijn op verspreiding van meer kennis, grondige verbetering van verschillende communicatiemiddelen, bevordering van een beter kredietwezen en organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en zo mogelijk op het behoud en de bevestiging van de eigen geërfde boerenstand.

De aanwijzingen en adviezen der commissie hebben de veranderde [023] houding, die van regeringswege daarna ten aanzien van de landbouw is aangenomen, bewerkstelligd. Door haar publicaties werd in het algemeen de aandacht gevestigd op de vele misstanden, welke ten aanzien van de landbouw en de boerenbevolking in die tijd bestonden. Deze bevolking zelf werd - waarschijnlijk mede daardoor - uit haar verslagenheid en lusteloze houding gewekt en de aanmoediging der regering werkte tot haar zelfwerkzaamheid mede.

De commissie volgde het systeem om, zodra zij een onderwerp behandeld had en daaromtrent een advies was opgesteld, dit ter kennis van de regering te brengen. Zodoende mocht zij bij het uitbrengen van haar eindrapport in 1890 constateren dat haar arbeid omtrent een zestal belangrijke vraagstukken reeds vruchten had gedragen. Het eerste daarvan was de *Wet van 23 juni 1889 betreffende maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel*, uitgevaardigd naar aanleiding van haar advies van 23 april 1887.

De commissie constateert in dit advies dat de vermindering van de reputatie der Nederlandse boter en de lage prijzen die deze boter, niet alleen in vergelijking met vroeger, maar ook in vergelijking met de produkten van andere landen, kon bedingen, voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de knoeierijen, welke in de boterhandel worden bedreven. In een aantekening bij dit advies wordt vermeld, dat de prijzen van boter op de markt te Londen op 26 maart 1886 per cwt (50,8 kg) waren voor Normandische boter 130 sh., Italiaanse 120 sh., Ierse 114 sh., Amerikaanse 112 sh. en Friese 90 sh.¹⁾.

Denemarken was ons voor

Een onzer belangrijkste concurrenten op de Engelse markt was Denemarken. Men was hier, evenals bij ons, maar in nog ernstiger mate, getroffen door de zware concurrentie der nieuwe

i 1 shilling was toen ± 60 ct.

graanproducerende landen. Tot 1870 was Denemarken hoofdzakelijk een graanproducerend land. De consequentie der veranderde omstandigheden heeft men er volledig en vrij snel aanvaard door uitbreiding van de veehouderij. Aanvankelijk ging men in belangrijke mate over op vetweiderij, echter al spoedig gevolgd door het houden van melkvee. De graanteelt nam weliswaar af, maar toch niet in die mate als de toename van de melkveehouderij zou doen verwachten. Veel graan en andere akkerbouwproducten werden als veevoeder gebruikt, terwijl ook het in cultuur brengen van voorheen onvruchtbare grond en een betere bewerking de akkerbouw op peil hielden.

Door de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk omstreeks het midden der vorige eeuw verloor Denemarken een belangrijk deel van zijn handelsrelaties in Duitsland en was het gedwongen zijn export van landbouwproducten meer op Engeland te richten, hetgeen mogelijk werd door de betere middelen van [024] vervoer en de grote behoefte die er in die tijd in Engeland vooral aan boter, vlees en eieren bestond.

In Denemarken heeft men spoedig begrepen dat de steeds sterker wordende industrialisering in de omliggende landen een grote behoefte aan veredelde landbouwproducten zou scheppen en men kan zeggen dat er in 1880, toen hier het eind van de landbouwcrisis nog lang niet in zicht was, reeds een nieuwe ontwikkelingsperiode op landbouwgebied was aangebroken. In ongeveer 15 jaar (1865-1879) was het exportoverschot van boter bijna verdrievoudigd (zie ook het staatje op blz. [43]), dat van eieren aanmerkelijk gedaald, maar het exportoverschot van rundvee was verdubbeld en dat van varkens en schapen vervijfvoudigd. De uitvoer van graan was in diezelfde tijd tot ongeveer de helft teruggelopen, maar de waarde van de landbouwexport was met 50 % gestegen ⁱ).

In ons land had de curve van de landbouwexport in diezelfde tijd een heel ander verloop. Onze boterexport verdubbelde weliswaar, maar men vergete hierbij niet dat boter en margarine in die tijd (tot 1891) bij de uitvoer onder één noemer werden gebracht. De kaasuitvoer nam van 1865 tot 1880 van ruim 32 mln. tot ruim 28 mln. kg af. Het exportoverschot van eieren veranderde in een importsurplus en dat van vlees en slachtvee steeg aanvankelijk, doch in 1879 was er ook van vlees en spek een importsurplus.

Het waren vooral de grote landgoederen, die men in Denemarken aantrof, waar zich de omzetting in veredelde landbouwproducten voltrok. De *Koninklijke Deense Landbouwmaatschappij (K.D.L.M.)* benoemde reeds in 1860 een zuivelconsulent. Dit was de later zo bekende *Dr. Segelcke* en ook de docenten *Fjord* en *Storch* hebben veel in het belang van de Deense zuivelbereiding gedaan. Dit neemt niet weg dat ook Denemarken de gevolgen van de Europese landbouwcrisis in de tachtiger jaren nog wel te dragen kreeg. Aanvankelijk koesterden vele Deense boeren nog de hoop dat export van graan naast die van veeteeltproducten mogelijk zou blijven, maar in 1883, aldus het betreffende F.A.O.-rapport, was deze droom voorbij en van 1883 tot 1889 aanvaardde men de consequentie dat men van graanexporterend, graanimporterend land was geworden. Dit werd bevorderd door de totstandkoming der coöperatieve melkverwerking (1882), waardoor ook de kleine boeren aan het moderne productieproces konden deelnemen.

Daar dit vrijwel uitsluitend boterbereiding betrof, kwamen er grote hoeveelheden ondermelk beschikbaar, waardoor de varkensmesterij (bacon) en de veehouderij sterk toenamen.

---

i Deze en andere gegevens omtrent de Deense landbouw zijn ontleend aan: Agricultural Development and Rural Reform in Denmark - F.A.O.-Rome, 1958.

Men kan zich afvragen wat de oorzaak van het verschil in ontwikkeling in die jaren met Nederland was. Een afdoend antwoord is hierop niet te geven. Enige aanwijzing ligt in de reeds genoemde maatregelen van de [025] K.D.L.M. Maar ook menen wij dat in ander opzicht enige aanwijzing ligt in de snellere hervorming en aanpassing in Denemarken in vergelijking met de gang van zaken in ons land. *L.J. van Hoorn Q¹¹*) zegt dat de Deense boer zich snel rekenschap heeft gegeven van de gewijzigde omstandigheden, wellicht ook dank zij de goede statistieken, welke voorhanden waren. Er werd al spoedig een beter en groter gebruik van krachtvoer en kunstmest gemaakt en het kleingrondbezit werd bevorderd door een wettelijke kredietregeling, die in 1880 tot stand kwam.

Bij dit alles dient niet vergeten te worden dat vanaf het begin der 19e eeuw het onderwijs in Denemarken beter geregeld was dan bij ons. In 1814 kwam een wettelijke regeling van het lager onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar tot stand. Waar de bevolking schaars was, werd op verschillende boerderijen les gegeven. Reeds in 1810 werd de eerste plaatselijke landbouwvereniging opgericht. Het waren vooral de notabelen en de geestelijkheid, die eraan deelnamen; de boeren waren nog ver in de minderheid, maar er werd veel gedaan om tot een democratisering en ontwikkeling van het platteland te komen. Dit had een politieke achtergrond, evenals de volkshogescholen, die omstreeks 1850 door pastor *Grundvig* gesticht werden; het een zowel als het ander heeft veel tot een betere ontwikkeling van de plattelandsbevolking bijgedragen.

In dezelfde tijd kwam het algemeen landbouwonderwijs tot stand. Vele boerenzoons en boerendochters (van 14 tot 22 jaar) bezochten de volkshogescholen, waardoor zij een bredere kijk op het leven, ook in economische zin, kregen. Veranderingen en verbeteringen in het bedrijf werden hierdoor gemakkelijker aanvaard en begrepen en men had het voordeel dat men, althans wat de zuivelbereiding betreft, niet vastzat aan traditionele bereidingswijzen en gewoonten, welke bij ons een vlugge modernisering ongetwijfeld in de weg hebben gestaan.

Daar komt nog bij dat men in Denemarken lang niet in die mate met knoeierijen in de boterhandel te maken heeft gehad als bij ons. Ons land ligt meer in de route der grote handelswegen van West-Europa en aangezien de boterexporthandel bij ons een oude traditie had en een deel hiervan zich in de zeventiger jaren ook met de productie van en de handel in margarine ging bezighouden, was hier de gelegenheid aanwezig voor knoeierijen op grote schaal, hetgeen een snelle verbetering op zuivelgebied ongetwijfeld in de weg heeft gestaan.

Bovendien heeft Denemarken vroegtijdig gewaakt voor de goede naam van zijn produkt; in 1885 kwam er een wet omtrent de bereiding van margarine tot stand. Het was daarmee het eerste land dat een wetgeving op dit gebied had. Volgens inlichtingen, verkregen van het *Ministerie van Landbouw en Visserij*, bevatte deze wet o.m. de bepaling dat alle kunstboter verpakt moet zijn in vaten, die duidelijk verschillen van botervaten en dat de margarineverpakking duidelijk gemerkt moet zijn met het woord „margarine“.

[026] In 1888 kwam er een belangrijke wijziging en uitbreiding van deze wet tot stand. Uit de toelichting bij dit voorstel blijkt, dat er in die jaren veel Nederlandse margarine in Denemarken geïmporteerd werd. Volgens de Deense minister, die deze voorstellen verdedigde, was de hoofdoorzaak van de problemen in Nederland te zoeken, omdat in dit land de margarinefabricage een grote betekenis gekregen had. „Een zodanige betekenis“, aldus de minister, „dat de positie van dit land als boterexporteur reeds geheel verdwenen is“.

Men klaagde er verder over dat Nederlandse boter en margarine als Deense boter verkocht werd en drong aan op een verplichte stempeling van de originele Deense boter.

Boterwet en botercontrole

De *boterwet*, die op initiatief der Landbouwcommissie in 1889 tot stand kwam en ten doel had de knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan, heeft niet het resultaat opgeleverd dat de commissie ervan verwacht had. Volgens *Knapp* bleek al bij de behandeling van het betreffende wetsvoorstel in de Staten-Generaal dat het vele kamerleden te ver ging. Men stond nog op het standpunt dat de Staat zich geheel buiten het bedrijfsleven dient te houden. Sommigen zagen er een proeve van agrarische wetgeving met protectionistisch karakter in; anderen meenden dat het de prikkel om tot verbetering van het produkt te komen, zou doden. Noch het ene, noch het andere zat er echter bij voor. Het was alleen een poging om, zoals de toenmalige minister het in zijn antwoord aan de Tweede Kamer uitdrukte, een bepaalde tak van nijverheid tegen oneerlijke mededinging te beschermen en dus te trachten tot herstel der gestoorde rechtsorde te komen.

Hoewel de wet tot stand kwam, hebben zowel de redactie als de toepassing ervan tot teleurstelling geleid. Er was geen sprake van dat de boter het vertrouwen herkreeg, dat ze eertijds genoten had. Dit kon trouwens ook niet, want de wet was in hoofdzaak als een preventieve maatregel bedoeld en daartoe was het kwaad al veel te diep geworteld en waren de voordelen, die met het knoeien behaald konden worden, te groot. Toen in 1892 een enquête werd ingesteld naar de bemonsteringen welke ingevolge deze wet vanwege de politie-autoriteiten moesten plaats vinden, bleken deze enerzijds in aantal zeer gering te zijn, anderzijds bleek dat van de opgezonden monsters naar de beide proefstations resp. 18 en 35 % vervalste boter betrof.

Hoe erg de toestand daarna was, bleek uit een rapport van de *Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*. Van de 314 in 1900 genomen botermonsters bleek 95 % een surrogaat te zijn. Dit betrof de detailhandel van de zgn. potjesboeren, die in de grote steden hun vervalste waar langs de huizen ventten Q¹²)

[027] Ook in het buitenland waren intussen wettelijke regelingen tot stand gekomen om knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan en ons land diende zich daarbij noodzakelijk aan te passen. Nadat het betreffende ontwerp van wet enige malen gewijzigd was, kwam er in 1900 een geheel nieuwe boterwet tot stand, welke in 1902 en 1908 enigszins werd gewijzigdⁱ). Deze wet stelt de bereiding van en de handel in margarine onder toezicht van speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (Rijkszuivelinspectie), terwijl aan margarinefabrikanten en -handelaars de verplichting wordt opgelegd om zowel de waar als de verpakking van het opschrift „margarine” te voorzien, terwijl de opslag- en verkoopplaatsen eveneens een dergelijk opschrift moeten dragen.

Dit was echter niet voldoende om de moeilijkheden tengevolge van de verdenking van vervalsing, waaronder de Nederlandse boter stond, het hoofd te bieden. Waar de boterwet tekort schoot, trachtte men in eigen kring daaraan tegemoet te komen en er werd sterk geijverd om tot een garantie van onvervalstheid der geëxporteerde boter te komen. De moeilijkheid hierbij was aanvankelijk dat men met name in Engeland en België meend de eis te kunnen stellen dat boter een zeker gehalte aan vluchtige vetzuren moet hebben om als onvervalst te kunnen doorgaan.

---

i Inmiddels is deze wet opgeheven en zijn de belangrijkste bepalingen ervan overgebracht naar verordeningen van het Produktschap voor Margarine, Vetten en Oliën en het Produktschap voor Zuivel.

J. Mesdag (1850-1932)

Bij margarine en andere vetten is dit gehalte n.l. slechts gering en voldeed de onderzochte boter niet aan de gestelde norm, dan meende men met een vervalsing te doen te hebben. In Nederland kon men dit niet aanvaarden, daar uit onderzoekingen was gebleken dat in sommige streken van ons land en in bepaalde tijden van het jaar boter geproduceerd wordt, die evenmin aan de gestelde norm voldoet. Dit werd bevestigd door onderzoekingen welke *Dr. J.J.L. van Rijn* in 1898 naar aanleiding van een prijsvraag verrichtte Q¹³⁾

Nu ging het er dus om de buitenlandse afnemer er van te overtuigen, dat deze boter niettemin onvervalst was. Aanvankelijk heeft men daarbij gedacht aan een laboratoriumcontrole van opgezonden botermonsters door de landbouwproefstations en in het zuiden van het land heeft men dit systeem ook enkele jaren vanwege de botermijnen toegepast. Men kwam er hiermede echter niet, daar de waarborg voor onvervalstheid niet voldoende en de mogelijkheid om deze controle te ontgaan te groot was.

De gedachten gingen daarom in de richting van een aanvullende controle op het bedrijf van producent en handelaar om aan te tonen dat de onder deze controle staande boter niet vervalst kon zijn. Het waren vooral *J. Mesdag*, zuivelconsulent van de Friesche Maatschappij van Landbouw en *J. Rinkes-Borger*, voorzitter der Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel, die er voor hebben geijverd om tot deze aanvullende controle te komen.

[028] De *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* hebben als gevolg van dit streven, elk in haar gebied, in 1901 een *botercontrolestation* opgericht, waarna de stichting van soortgelijke stations in verschillende andere gewesten is gevolgd. Door deze botercontrolestations wordt een strenge bedrijfs- en laboratoriumcontrole uitgeoefend, terwijl de aangesloten bedrijven zich moeten verbinden geen andere boter of op boter gelijkende vetwaren te bereiden, voorradig te hebben, te vervoeren of te doen vervoeren dan die welke voldoet aan de eisen van artikel 1 der boterwet, waarin bepaald wordt dat boter het vetartikel is, waarin geen andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig zijn. Bovendien stellen de botercontrolestations de eis, dat de aangeslotenen te goeder naam en faam bekend moeten zijn, terwijl een zwaar boetestelsel op overtredingen wordt toegepast.

Behalve van een gedeponeerd handelsmerk moet de boter voorzien worden van een controlemerk als hoedanig het vanaf 1904 door de regering beschikbaar gestelde *rijksmerk* gebezigd wordt.

Dit merk is met blauwe inkt op een bepaald soort papier gedrukt en moet direct na de bereiding op zodanige wijze op de boter worden aangebracht, dat het daarvan niet meer in zijn geheel te verwijderen is ⁱ⁾.

i Behalve bij in het klein omgepakte boter, omdat het dan op de wikkel is aangebracht.

[029] De botercontrolestations zijn in het algemeen opgericht door landbouw en zuivelorganisaties, daarbij gesteund door de belanghebbende bedrijven. Deze dragen gezamenlijk de kosten der controle en hebben het recht van vertegenwoordiging in de besturen, maar mogen daarin niet de meerderheid hebben.

Als vaststaand kan worden aangenomen, dat het hier summier aangegeven systeem der botercontrole, gesteund door het vanwege de Rijkszuivelinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der boterwet, het vertrouwen in de Nederlandse boter in het begin van deze eeuw hersteld heeft.

Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking

Wij vermeldden reeds dat de Staatscommissie-Sickesz in haar eindrapport wees op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting en dat coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen nog tot de uitzonderingen behoorde. Aanvankelijk beschouwde men de oplossing der moeilijkheden, waarin met name het veehoudersbedrijf zich bevond, hoofdzakelijk als een kwestie van technische aard. Dit bleek ook uit het standpunt dat de F.M.v.L. innam na kennisneming van het rapport der in 1878 naar Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein afgevaardigde commissie.

In datzelfde jaar verscheen er een werkje van de hand van *J. Rinkes-Borger Q¹⁴*), waarin deze er op wees „dat de toestand in onze landbouw hoogst ernstig was". Bij de zuivelbereiding bleef men met de ontwikkeling ten achter, men teerde te veel op oude roem. Op een internationale boterkeuring te Hamburg in 1877 kon slechts één monster Nederlandse boter de beoordeling „Jein" verwerven. Ook het verkopen van minderwaardige kaas voor betere hekelde *Rinkes-Borger*.

Het ontbrak volgens hem ook aan een stelselmatig [030] bereiding. Hij beval daartoe samenwerking van de kleine boeren aan, zoals dat in Zwitserland plaatsvond. Volgens dat systeem brengt een aantal van deze boeren de melk op één bereidingsplaats samen, waar een deskundige er het produkt uit bereidt. De boeren ontvangen van de opbrengst van het verkregen produkt ieder het hun toekomende deel, waardoor de kleine boer evenveel voor zijn melk ontvangt als de grote.

Hij beval ook het gebruik van de thermometer aan, benevens lectuur, onderzoekingen en proefnemingen om wetenschappelijk en praktisch vooruit te komen. Voorts wees hij op het funeste gevolg van het bestaande pachtstelsel. De pachttermijn achtte hij in het algemeen te kort, hetgeen technische verbeteringen op de boerderijen tegenhoudt.

Intussen ging het gesprek over de slechte zuiveltoestanden verder. In 1881 werd op het L.H.C. te Enschede ernstig geklaagd over de slechte omstandigheden, waarin de kleine zandboeren, vooral op de Veluwe, verkeerden. Te kort lopende pachten (drie tot vijf jaar), onvoldoende krediet, wildschade enz. zouden vele boeren tot verkoop van have en goed en tot emigratie hebben genoopt ⁱ).

i De belangrijkste emigratie vond plaats tussen 1881 en 1895, hoewel het aantal boeren daarbij niet groot was.

En 1883 wees *Rinkes-Borger* opnieuw op de wenselijkheid om, vooral in de akkerbouwstreken waar de veehouderij toenam, boter- en kaasfabrieken op te richten. In deze streken zou volgens hem de voorkeur moeten worden gegeven aan coöperatieve fabrieken van de belanghebbenden zelf.

In 1885 kwam op het L.H.C te Gouda de vraag aan

de orde of het oprichten van zuivelfabrieken wel in het belang van de veehouders was. Men wees op de ongelijkheid der melk (verschil in vetgehalte), waarvoor nog geen goed controlesysteem aanwezig was. Maar vooral werd als een bezwaar genoemd dat de boeren geen afvalproducten (ondermelk, karnemelk en wei) terug ontvingen. Blijkbaar had men hier leveranties aan melkinrichtingen en fabrieken van gecondenseerde melk op het oog. Er werd dan ook op gewezen dat fabrieken in Friesland (Bolsward en Sneek) wel nevenproducten terug gaven. Gesteld werd dat fabrieken volgens het coöperatieve stelsel dit met het oog op de veefokkerij ook moesten doen.

Een overeenkomstige discussie ontspoon zich het volgend jaar op het L.H.C. te Leeuwarden. Beschouwingen over de moeilijkheden in de landbouw en de middelen om daaraan het hoofd te bieden, wisselden elkaar af, maar in de toestand kwam niet veel verandering. Vooral bij de zuivelbereiding kwamen situaties voor, die veel stof tot kritiek leverden. In het *Verslag van den Landbouw van 1884* lezen wij dat het prijsverschil tussen goede en slechte boter steeds groter werd (*f* 10,- à *f* 12,- per 40 kg), maar toch bleef blijkbaar de produktie en de uitvoer van slechte (en vervalste) boter maar doorgaan. Het *Landbouwverslag van 1886* vermeldt het feit dat 2000 [031] vaten boter van de Londense markt moesten worden teruggenomen. „Meer dan ooit”, aldus het verslag, „is er gedurende 1886 in Friesland gesproken en geschreven over middelen ter verbetering van deze toestand; gedaan wordt er echter weinig”.

Begin tot herstel

Ook hier gold blijkbaar: „Wanneer de nood het hoogst is gestegen, is de redding nabij”. Op het reeds eerder genoemde L.H.C. in 1886 te Leeuwarden werd nog uitvoerig gedebatteerd over de vraag of men wel tot fabriekmatige zuivelbereiding moest overgaan en of het dan coöperatieve of particuliere fabrieken moesten zijn. Intussen bestond er van deze laatste al een vrij groot aantal, maar men vond toch dat de boer dan te weinig zeggenschap had. Men wilde echter ook geen te grote coöperatieve fabrieken „omdat dan de ene boer de andere niet kon controleren”. Fabrieken met ongeveer 100 koeien werden voldoende geacht. Hoewel men meende in een fabriek tot een beter gemiddeld produkt te kunnen komen, meende men toch op de boerderij het fijnste produkt te kunnen maken. Niettemin bleek hoe langer hoe meer dat de kwaliteit van het produkt - speciaal de boter - beter in een fabriek was te beheersen en verbeteren dan op de boerderij.

In hetzelfde jaar kwam de eerste werkelijke coöperatieve zuivelfabriek tot stand. Nadat enige boeren uit de omgeving van Warga, die tevoren hun melk verkochten aan de melkinrichting in de *Schrans* te Leeuwarden, daarmede geen overeenstemming over de prijs konden krijgen, werd besloten zelf tot de stichting van een zuivelfabriek over te gaan. *J. P. Wiersma Q¹⁵*) zegt hierover: „In de kring van deze boeren wekte de gedachte om zelf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme”. Dit enthousiasme voor het stichten van eigen fabrieken was echter in het begin lang niet overal aanwezig. Het ging aanvankelijk meer om de fabriekmatige verwerking der melk dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen. Pas wanneer men zich niet goed behandeld vond door de particuliere fabrikant of wanneer er geen fabriek in de omgeving was, kwam men tot de stichting van een fabriek voor gezamenlijke rekening. Bovendien werd het

verschil tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek toen lang niet zo scherp onderscheiden als later het geval was.

De totstandkoming van zuivelfabrieken is sterk bevorderd door de invoering van machinale ontroming der melk, waardoor een continu systeem van melkverwerking kon worden toegepast. Men had toen blijkbaar begrepen dat in de onbevredigende toestand van slechte kwaliteit en knoeierij op de beste wijze verbetering was te brengen door de melkverwerking niet langer op de boerderij, doch in een fabriek te doen plaats vinden.

[032] Omtrent de totstandkoming van *coöperatieve* zuivelfabrieken zegt *Dr. Ir. G. Minderhoud Q¹⁶*) dat van particuliere zijde onvoldoende initiatief werd getoond, zodat de boeren gezamenlijk de koe bij de horens moesten vatten. *Dr. Z. W. Sneller* merkt hieromtrent op: „De lage prijzen, die de boter en kaas, welke op de boerderijen (in Friesland) werden gemaakt, opbrachten, leverden verlies op. De moderne fabriekstechniek opende perspectieven, doch de particuliere ondernemers, die overgingen tot het stichten van zuivelfabrieken, waren te klein in aantal en lieten te lang op zich wachten om de zaken op hun beloop te kunnen laten. De boeren waren daardoor gedwongen om zelf de zaak aan te pakken”.

Voor het stichten van coöperatieve fabrieken was een bepaalde inspanning nodig in de vorm van het bijeen te brengen stichtingskapitaal, maar ook moest men wennen aan de gedachte om in gezamenlijke verbondenheid en voor gezamenlijke rekening een onderneming te drijven. Bij de individualistische inslag, die boeren in het algemeen eigen is, was dit laatste misschien nog de grootste stap. *Croesen* zegt hiervan: „Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het inrichten van een boterfabriekje was een gebeurtenis van belang; zulke uitgaven te moeten doen met anderen tezamen, zodanig dat de waar, die men voor zijn geld kreeg, niet aan het individu behoorde, maar aan de gemeenschap en dan het beheer over die inrichtingen, over de eigen gewonnen melk en de daaruit verkregen produkten in handen van anderen te moeten geven, was een heel nieuw gezichtspunt in het leven van deze, in heel andere begrippen grootgebrachte, plattelandsbewoners”.

Ook het beschikken over voldoende kapitaal was in die tijd geen gemakkelijke opgave. Het systeem der onderlinge boerenleenbanken was er nog niet en particuliere banken voelden er niets voor om aan de boeren - vooral wanneer het huurboeren betrof - geld te lenen. Gelukkig waren de landeigenaren en notabelen de moderne wijze van melkverwerking meestal goed gezind, waardoor dezen vaak steun verleenden om tot de stichting van coöperaties te komen. Meestal werd het benodigde geld verkregen door de plaatsing van een obligatielening. Deze werd gedekt door een onbepaalde aansprakelijkheid, die de leden der vereniging op zich namen. Dit systeem en de verplichting der leden om alle geproduceerde melk, met uitzondering van hetgeen voor eigen gebruik op de boerderij nodig is, aan de fabriek af te leveren, heeft de financiering en daardoor de oprichting en het welslagen van de meeste coöperaties mogelijk gemaakt.

De negentiger jaren

Het dieptepunt van de boter- en kaasprijzen lag omstreeks 1895. Als gemiddelde boterprijzen vinden wij genoteerd per kg: [033]

Jaar	Boternotering Leeuwarden (archieff F.N.Z.)	Botermijn te Maastricht
1880	f. 1,44	
1885	„ 1,23	
1890	„ 1,12	
1895	„ 1,01	f. 1,06
1900	„ 1,12	„ 1,15
1905	„ 1,22	„ 1,25
1910	„ 1,31	„ 1,30
1915	„ 1,86	„ 1,75

De laatste cijfers zijn ongetwijfeld beïnvloed door de oorlogsomstandigheden van 1914-1918. Overigens moeten wij hierbij opmerken dat de Leeuwarder prijzen geen gewogen gemiddelden zijn. Dit is wel het geval met de prijzen van Maastricht, waardoor deze ongetwijfeld zuiverder zijn. Wij ontleenden deze aan *Mr. J. J. Wintermans Q¹⁷*), die ze berekende uit de gemiddelde opbrengst van de op de botermijn te Maastricht verkochte boter.

Het algemene prijsverloop van kaas is niet zo gemakkelijk na te gaan, omdat de kaasprijzen op verschillende markten en op verschillende wijzen tot stand komen.

In het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 22 oktober 1904 komt een grafiek voor van (hoogste) kaasprijzen vanaf 1880, waarvan die van *Bodegraven* voor Goudse kaas van 10-15 kg het meest representatief lijken.

Deze waren f. 74,-	1895	f. 64,-
1885 „ 58,-	1900	„ 66,-
1890 „ 68,-	1903	„ 66,-

De prijzen van Edammer kaas, berekend naar gegevens van het *Gemeentearchief te Alkmaar*, gaven het volgende globale beeld per 100 kg in:

1880	f. 79,-	1900	f. 57,-
1885	„ 56,-	1905	„ 63,-
1890	„ 59,-	1910	„ 67,-
1895	„ 51,-		

In het begin der negentiger jaren waren er nog verschillende andere tegenwerkende krachten die het boerengezin bedreigden. Tengevolge van het in die jaren heersende mond- en klauwzeer werden door verschillende landen de grenzen voor ons vee gesloten. Ook in de akkerbouw wilde het nog [034] niet vlotten.

Het verloop der prijzen op de Groninger beurs noemden wij reeds op blz.[017]. Ook hiervan lag het dieptepunt omstreeks 1895. *Sneller* wijst er op dat de toestand van de huurboeren, „het land bebouwende van een heer, die de noden zijner pachters kende en met vaderlijke welwillendheid temidden van hen woonde", redelijk wel was. Maar boeren die hun land tegen hoge prijzen hadden gekocht en dit met een zware hypotheek moesten belasten, werden vaak ge-

dwongen hun hoeve te verkopen en pachtboer te worden of op andere wijze hun brood te gaan verdienen.

In diezelfde tijd (omstreeks 1890) was er, vooral in het zuiden van het land, een ernstig streven naar beschermende rechten. Men voelde zich bedreigd door de invoer van goedkoop buitenlandse graan en grondstoffen voor de margarine. In 1880 en 1895 zijn er voorstellen in deze richting in de Tweede Kamer aanhangig geweest, maar afgestemd.

In het *Nederlandsch Landbouweekblad* van 22 december 1894 besprak *Rinkes-Borger de* kwestie der invoerrechten. Hij zegt in theorie vrijhandelaar te zijn, maar in de praktijk is dit niet altijd vol te houden. Hij wijst op de concurrentie van de margarine, waarvan de grondstoffen vrij kunnen binnenkomen, terwijl er op het binnenlands „geslacht" een accijns van 10 % moet worden betaald.

Definitief herstel

Omstreeks 1895 begon zich in het algemeen een opgaande ontwikkeling in de conjunctuur voor te doen. Er was echter al eerder vooruitgang door eigen werkzaamheid. Zo werd er in 1890 op het L.H.C. te Goes al uitvoerig gesproken over de bevordering der landbouwcoöperatie waarbij men vooral aankoop- en kredietcoöperaties op het oog had.

Het een met het ander in verband brengende, moet dit van groot belang worden geacht.

Door de toenemende voorlichting en het landbouwonderwijs kwamen de boeren tot een meer intensieve bedrijfsvoering, waardoor meer kunstmest en krachtvoer nodig was. Aanvankelijk betrof men deze artikelen algemeen van de handel, al of niet in ruil voor produkten van de boerderij, en niet zelden traden deze handelaren ook als geldschieder op door bijv. het krachtvoer en de kunstmest, die de boer in de winter en het voorjaar nodig had, in de zomer met de levering van melk of boter en kaas te verrekenen. Het lag dus wel voor de hand dat de coöperatieve gedachte, eenmaal ingang gevonden hebbende, ook op dit gebied toegepast werd.

De eerste coöperatieve aankoopvereniging was trouwens al in 1877 opgericht en deze bleek een goede levensvatbaarheid te hebben. In 1896 werd de eerste coöperatieve kredietvereniging (boerenleenbank) opgericht om, zoals *Minderhoud* zegt, het ten plattelande uitermate onbevredigende kredietwezen in betere banen te leiden. Deze schrijver zegt verder dat de eerste coöperaties [035] haar ontstaan overwegend dankten aan de nood der boeren of aan de behoefte aan verweer tegen machten, waartegen zij zich individueel niet opgewassen voelden.

Het behoeft niet te verwonderen dat er in die tijd toch ook nog vele twijfelaars waren. Het was ook geen kleinigheid om, van de sedert eeuwen bestaan hebbende toestand van zoveel mogelijk zichzelf te helpen, nu over te gaan op het „gezamenlijk doen". Maar de omstandigheden dwongen er toe. Het landbouw- en veeteeltbedrijf moest volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten gevoerd worden, wilde men tot een betere toestand komen. Velen vonden de stap naar de gezamenlijke melkverwerking in een coöperatieve fabriek te groot en bepaalden zich aanvankelijk tot de levering van hun melk aan een particulier bedrijf of aan een bedrijf, dat door enkele collega-boeren voor onderlinge rekening gedreven werd. In de omgeving der steden gingen particuliere ondernemers zich met de consumptiemelkdistributie bezig houden.

In vele, vooral melkarme, streken bestond echter van particuliere zijde geen of weinig belangstelling voor het stichten van zuivelfabrieken. Aanvankelijk kwam er, voornamelijk in het oosten van het land, wel een aantal particuliere handkrachtboterfabriekjes tot stand, die meestal door boterhandelaren gesticht werden, doch deze konden, toen het stichten van stoomfabrieken meer en meer toenam, de strijd om het bestaan niet volhouden.

J. Mesdag, sedert 1889 zuivelconsulent der F.M.v.L., bepleitte op het in 1896 te Sneek gehouden L.H.C. strenge controle op de kwaliteit en betaling naar vetgehalte der aan de fabriek geleverde melk. De betaling naar vetgehalte achtte hij mogelijk, doordat hiervoor nu een snelle en met weinig kosten gepaard gaande methode bestond ¹⁾. Ook pleitte *Mesdag* sterk voor een controle der productie van de afzonderlijke koeien, opdat de veehouder beter zijn vee leert kennen en dit volgens de erfelijkheidsleer kan selecteren op het geven van veel en vetrijke melk. Verder zegt hij: „Goed ingerichte en goed beheerde coöperatieve zuivelfabrieken kunnen (dus) een belangrijke factor zijn tot verheffing van de boerenstand in het algemeen.

De boer en vooral de boerin worden ontheven van veel werk, dat goedkoper en beter door anderen kan worden verricht. De coöperatieve zuivelbereiding kan ook in andere opzichten een middel zijn tot verbetering van de maatschappelijke positie van de boerenstand. De samenkomsten van de leden van een coöperatie op geregelde tijden, om kennis te nemen van de stand van hun gemeenschappelijk bedrijf, leidt onwillekeurig tot bespreking van andere onderdelen van het bedrijf en samenwerking, ook op ander gebied".

Overigens gaf *Mesdag* duidelijk als zijn mening te kennen dat er een nauw verband bestaat tussen het effect van de coöperatie enerzijds en de algemene ontwikkeling van de betrokkenen anderzijds. Waarschijnlijk als [036] een reactie daarop werd op een volgend congres te Breda gepleit voor uitbreiding van het lager landbouwonderwijs door bevoegde leerkrachten.

Nabeschouwing

Na een bloeiperiode in het midden der vorige eeuw trad er in de landbouw een verval in door een sterke wijziging in het bedrijfsleven (stoom als drijfkracht) waaraan men zich niet tijdig kon of wilde aanpassen. Dit leidde tot een ongekende crisis, die vele boeren tot de rand van het faillissement of daarover heen bracht. De crisis werd verscherpt doordat de boer alleen stond tegenover machten, die hij niet aan kon. Knoeierijen met zijn produkten en later ook met artikelen, die hij voor zijn bedrijf nodig had, zoals kunstmest en krachtvoeder, verergerden de toestand.

Niet het minst door het werk der *Staatscommissie voor den Landbouw* (1886-1890), die de werkelijke toestand blootlegde, werden velen overtuigd van de achterlijke en slechte toestand waarin de landbouw in die tijd verkeerde. Regering en volksvertegenwoordiging kwamen tot het inzicht dat men de boeren niet langer aan hun lot kon overlaten. Ook de landbouworganisaties hebben in die tijd aangetoond dat de omstandigheden andere maatregelen eisten. Wij noemen hier de aanstelling van zuivelconsulenten, die aanvankelijk overal in dienst der gewestelijke maatschappijen van landbouw waren. Ook de overheid wijzigde haar passieve houding. Er werden maatregelen genomen, niet van beschermende aard en niet bedoeld als dwang van bovenaf, maar men bepaalde er zich in hoofdzaak toe voorlichtend en leidinggevend - vooral op technisch gebied - op te treden. Dit was goed gezien, want daardoor kwam ook de boer zelf tot activiteit; aanvankelijk nog aarzelend, maar spoedig werd de leiding dankbaar aanvaard. Voorgegaan door vooruitziende en terzake kundige personen werden op velerlei gebied coöperaties en verenigingen van meer algemene aard opgericht; alle met het doel het belang van de boer te dienen. *Koenen* zegt hieromtrent: „Na de periode van ellende kwamen na 1895 een kentering en herstel". Hij wijst hiervoor een tweetal oorzaken aan, n.l.: een geleidelijke omkeer in de conjunctuur, d.i. het complex van economische omstandigheden waaronder in die tijd gewerkt werd, maar vooral ook

---

i Blijkbaar had hij hier het vetgehalte-onderzoek volgens Gerber op het oog (Zurich, 1892).

de energie van de boerenstand zelf, gesteund door een voortreffelijke wijze van overheidsbemoeiing, tot een verhoogd nuttig effect gebracht door een krachtig en gezond verenigingsleven op landbouwgebied, meer en meer op coöperatieve grondslag.

De totstandkoming van deze zelfwerkzaamheid der boeren was van grote betekenis, want zij hebben zichzelf daardoor een plaats in het economisch [037] leven van ons land veroverd, die zij van tevoren niet hadden. Van oudsher was het voor de boer een vanzelfsprekende zaak, dat hij de produkten van zijn bedrijf voor eigen gebruik bestemde. Wat hij over had, werd aan handel of particulieren verkocht en van het daarvoor ontvangen geld financierde hij zijn huishouding en zijn bedrijf. Wij wezen er reeds op dat dit overschot voor verkoop aan anderen in het zgn. „aloude zuivelgebied" veel groter was dan in de zandstreken, waar minder overbleef voor de verkoop. Daardoor was het leven der zandboeren, die in het algemeen ook over veel kleinere bedrijven beschikten, veel soberder dan dat der boeren in de kleistreken.

Toen het ambacht na de Franse revolutie in West-Europa een heel ander karakter kreeg en er - aanvankelijk kleine - industrieën begonnen te ontstaan, ondervond ook de boer daarvan de gevolgen. In directe of indirecte zin werd hij de leverancier aan deze industrieën en de werkers daarin. De kleine omvang van zijn bedrijf en zijn geïsoleerde woonplaats en vooral, wat de melk betreft, de sterke bederfelijkheid van zijn produkt, brachten hem door deze ontwikkeling in een afhankelijke positie van andere groepen der bevolking, die in zijn produkten handelden of deze in hun industriële bedrijven verwerkten.

Voor de Nederlandse boer kwam daar de moeilijkheid bij dat in ons land sedert eeuwen handel en scheepvaart domineerden en de landbouw sinds de helft der vorige eeuw tot aan de negentiger jaren aan zichzelf werd overgelaten. Gezien het grote aantal boeren over het gehele land verspreid, hun kleine bedrijven en de geringe samenhang, welke er onderling bestond, kon het niet anders of zij moesten bij de ontwikkeling die zich in andere bedrijfstakken voerde meer en meer in een nadelige positie komen.

De maatschappijen van landbouw, die na de opheffing der landbouwcommissies de zorg voor de boerenstand op zich genomen hadden, deden wel wat zij konden om maatregelen in het belang van de landbouw te bevorderen, maar daarmee was de positie van de boer als zodanig te midden van de zich ontwikkelende handel en industrie niet met deze op een zelfde peil gebracht. Dit kon alleen tot stand komen door onderlinge samenwerking van de boeren in economische zin, waardoor zij over bedrijven en instellingen konden beschikken, die hen in staat stelden om op gelijke voet met de andere groepen der samenleving zaken te doen.

Door de coöperatie gesteund door doeltreffende maatregelen van de overheid, vnl. inzake voorlichting, onderwijs en controle, kwam de boer een stapje hoger op de maatschappelijke ladder. Hij breidde zijn belang in verticale zin uit, waardoor hij enerzijds langer zeggenschap over zijn produkt behield, anderzijds betere controle kreeg over hetgeen hem geleverd werd. Op deze wijze kreeg hij ook een groter aandeel in het bedrag dat door de consument voor zijn produkten besteed wordt.

HOOFDSTUK II

[039] De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land

In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien welke de omstandigheden waren waarin de melkveehouderij en zuivelbereiding in de laatste helft van de 19e eeuw waren komen te verkeren en met welke moeilijkheden men vooral tussen 1876 en 1895 te kampen had. Na deze periode waren het voornamelijk drie factoren die ertoe medegewerkt hebben dat er verbetering in de toestand kwam.

Ten eerste was dit de opleving der algemene economische omstandigheden in West-Europa en de grotere vraag naar zuivelproducten welke hiervan mede het gevolg was.

Ten tweede was de regering ertoe overgegaan het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting in sterke mate te bevorderen en in het algemeen maatregelen te nemen, die gunstig voor de landbouw waren. In 1898 werd een directoraat-generaal voor de landbouw ingesteld en werden er maatregelen genomen om knoeierijen bij de verhandeling der produkten en bedrijfsbenodigdheden definitief uit te roeien. Men liet de uitvoering hiervan zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf over, hetgeen mogelijk was doordat dezen zich meer en meer gingen organiseren.

Ten derde ontstond er op verschillend gebied zakelijke samenwerking der boeren in coöperatieve zin, met name op het gebied der zuivelbereiding, de aankoop en verwerking van veevoeder en kunstmest, de kredietverschaffing en de mogelijkheid tot veilig en lonend sparen.

In verband met de strekking van dit geschrift willen wij thans nagaan hoe de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding heeft plaats gehad en hoe deze zich in de onderscheiden gewesten van ons land voltrokken heeft. Drie vragen drongen zich bij het overdenken van een en ander het meest aan ons op, n.l.: hoe kwamen die eerste zuivelfabriekjes tot stand, hoe ontwikkelden zij zich en wie waren degenen die het initiatief tot de oprichting namen. Tevens willen wij trachten te verklaren waarom deze ontwikkeling in de ene streek wel en in de andere streek niet of onder een heel andere vorm tot stand kwam. Wij zullen daarbij hier en daar nog wel eens verder moeten terug grijpen of naar latere jaren moeten doorgaan dan aan de grenzen van dit geschrift algemeen gesteld zijn.

[095] Noord-Holland   Hoofdstuk II

In het gedeelte van *Noord-Holland benoorden het IJ* heeft de zuivelbereiding zich op heel andere wijze ontwikkeld dan in het zuidelijk deel der provincie. Hier had vooral de verkoop van melk voor directe consumptie in de grote bevolkingscentra de overhand, terwijl in het noordelijk deel de melk in hoofdzaak op de boerderij tot kaas verwerkt werd.

Dit was van oudsher de kleine bolronde Edammer kaas, zo genoemd naar het oude handelsstadje Edam aan de voormalige Zuiderzee. Reeds vele eeuwen is deze kaas een exportproduct bij uitnemendheid van dit gewest. Hoewel deze kaas aanvankelijk uit volle melk werd gemaakt, komen er vroegtijdig klachten voor dat men deze uit gedeeltelijk afgeroomde melk maakt. Hiertegen bestond van de zijde der steden Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen ernstig bezwaar en in 1723 werd door de Staten van Holland een „Placaat, raakende het vervalschen van de Soete Melk en Kaas daar van gemaakt" uitgevaardigd. Volgens *Boekel Q¹⁸*) wordt in de

aanhef van dit „placaat" medegedeeld dat in West-Friesland en het Noorderkwartier de genoemde vervalsing meer en meer is ingeslopen en men zegt dat de kazen van zodanige afge-roomde melk droog, wit en zout zijn.

Het werd verboden om ook maar de geringste hoeveelheid room af te nemen van melk, bestemd voor de zoetemelkse kaasbereiding. De afroming paste men toe door de avondmelk neer te zetten en de gevormde roomlaag er de volgende morgen af te scheppen. De aldus afge-roomde melk werd vermengd met verse ochtendmelk en zo verkreeg men een mengsel, waaruit kaas werd gemaakt met ruim 40 % vet in de droge stof. Constant kon dit vetgehalte natuurlijk niet zijn, daar dit afhing van de mate van afroming, de tijd van het jaar e.d. Volgens *Dr. L.T.C. Scheij Q¹⁹⁾* lag het vetgehalte der aldus bereide kaas aanmerkelijk hoger dan dat der latere Edammer 40+.

Het betreffende „placaat" is echter in onbruik geraakt en in de tweede helft der 19e eeuw bestond het niet meer. Zodoende nam het afromen toen meer en meer toe. Het vereenvoudigde de arbeid op de boerderij (eenmaal per dag kaasmaken) en het leverde de mogelijkheid op om meer geld uit de melk te maken, omdat men behalve de kaas ook boter verkreeg.

Voor zover men geen onderscheid maakte tussen kaas uit wel of niet geroomde melk was deze handelwijze echter als een vorm van knoeierij te beschouwen en het stichtte verwarring in de handel. Ook uit een oogpunt van kwaliteit heerste er nogal wat verschil van mening over het al of niet wenselijke van het afromen der kaasmelk. *J. Bouman* te Beemster schreef in 1845 dat de een er tegen waarschuwde omdat de onvermengde verse koemelk de beste is om smakelijke zoetemelkse kaas te maken, terwijl door anderen wordt betoogd dat het gedeeltelijk afromen der melk zeer nuttig is, omdat de kaas anders moeilijk de nodige vastheid verkrijgt.

Hoe het ook zij, het licht afromen der kaasmelk heeft in Noord-Holland [096] voortgang gevonden, zodat de kaas in Edammer vorm tenslotte een bij wettelijke maatregel dienovereenkomstig gemerkt en aan haar vorm gebonden produkt werd. Zover was men echter in de tweede helft der 19e eeuw nog lang niet.

In het begin der zeventiger jaren werden in Noord-Holland zowel als in Zuid-Holland pogingen gedaan om tot fabriekmatige bereiding van kaas te komen. Deze vorm van kaasmaken kwam oorspronkelijk uit Noord-Amerika, waar men in het begin der vorige eeuw kaas maakte welke veel overeenkomst had met de Engelse Cheddar- en Cheshirekaas. In 1860 is men deze kaas daar in fabrieken gaan bereiden, waarvan sommige de vorm van een vennootschap (joint stock) van veehouders hadden. Door de Amerikaanse vrijheidsoorlog (1861-1865) schijnt deze fabriekmatige kaasbereiding sterk bevorderd te zijn.

Volgens *Prof. H.C. van Hall Q²⁰⁾* is men deze wijze van kaasmaken later gaan toepassen in *Derbyshire* en *Longford* in Engeland en een zekere *J. Muller*, die *Van Hall* omtrent een en ander inlichtte, heeft deze kaas ook in Nederland gemaakt. Hij beheerde het kaasfabriekje dat *J. van der Breggen*, een vooraanstaand landbouwer te Waddinxveen (Z.H.), in 1871 naast zijn boerderij stichtte. Voordien was voor Engelse rekening een soortgelijk (houten) fabriekje te Broek in Waterland opgericht. Het een zomin als het ander werd een succes. Ook niet, toen laatstgenoemd fabriekje in 1871 door een negental boeren te Wieringerwaard werd overgenomen.

Evenmin was dit het geval met een fabriekje in Anna Paulowna, waar *J. van Gijtenbeek* en *Th. J. Waller* er zich voor spanden. Eerst maakten ook zij de Engels-Amerikaanse soorten en daarna Edammer kaas, maar bij een bespreking der fabriekmatige kaasbereiding in 1875

moesten zij mededelen dat zij de fabriek hadden stopgezet, omdat zij geen voldoende prijs voor de melk konden betalen. Het fabriekje te Wieringerwaard hield stand, zij het dat het in 1876 in andere handen overging; in 1878 kwam er zelfs een tweede bij. De uitkomsten schijnen hier wat beter te zijn geweest, maar men moet hierbij niet voorbij zien dat de boerinnen in Wieringerwaard niet of niet meer met kaasmaken wilden beginnen.

In 1871 werd de *Vereeniging tot ontwikkeling van den landbouw in Hollandsch Noorderkwartier* - in de wandeling genoemd „*Hollandsch Noorderkwartier*” - opgericht. Het was een vereniging van praktische boeren, die zich tot taak stelde de landbouw boven het IJ tot steun te zijn en deze zoveel mogelijk vooruit te brengen. Met de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw (H.M.v.L.)*, die meer uit notabelen bestond en de beide provincies omvatte, bleef men wel vriendschappelijk samenwerken, maar men wilde toch in direct contact met de boeren liever zijn eigen boontjes doppen.

Wouter Sluis (1827-1891)

Hollandsch Noorderkwartier (H.N.K.) heeft in dit gewest zeer belangrijk werk gedaan, zowel voor de landbouw in het algemeen als voor de zuivelbereiding in het bijzonder. Men begon al vroegtijdig met het doen van [097] proefnemingen, het uitschrijven van prijsvragen en het houden van demonstraties op het gebied der melkveehouderij en zuivelbereiding. De onderscheiden voorzitters van H.N.K. hadden er slag van de bestuursleden aan het werk te zetten. Dezen moesten om de drie jaar aftreden en op deze wijze kwam er in Noord-Holland een aantal boeren, dat goed nagedacht en verder gekeken had dan de boerderij Q²¹).

In de vergaderingen van H.N.K. werd vaak over de noodzaak tot verbetering der kaasbereiding gesproken en niettegenstaande de aanvankelijke teleurstellingen bleven de gedachten toch gaan in de richting der fabriekmatige bereiding. Ook in de H.M.v.L. werd herhaaldelijk over de noodzaak tot verbetering van de zuivelbereiding gesproken. Zo vinden wij in de *Mededeelingen en Berigten* dezer maatschappij van 1875 een opsomming van de oorzaken, waarom men meent dat in Denemarken en Zweden betere produkten worden gemaakt dan in ons land, nl. door verbeterd onderwijs, gezamenlijk bereiden van boter en kaas, gebruik van ijswater en hoge vaten bij de oproming, gebruik van stoom bij het poetsen der melkvaten,

gebruik van thermometer en weegschaal, bewaren van boter in blikjes, verbetering van de verzending, afschaffing van de zoutaccijns.

Al spoedig treffen wij in de geschriften de namen aan van enkele personen, die in die tijd hun stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling der zuivelbereiding in dit gewest. Het zijn vooral *Wouter Sluis* te Beemster en later *P. Czn. Boekel* te Wieringerwaard.

Wouter Sluis was een idealist, die zijn tijd ver vooruit was. Hij gaf in zijn omgeving vele praktische adviezen omtrent velerlei onderwerpen waar een ander nog niet aan gedacht had. Hij las blijkbaar veel en ging op onderzoek uit, terwijl hij niet aarzelde om anderen van zijn bevindingen op de hoogte te stellen. In het *Gedenkschrift betreffende Wouter Sluis Q*²²⁾ lezen wij dat hij behalve voor de kaasmakerij belangstelling had voor de veehouderij, de akkerbouw, de tuinbouw, de afwatering en dat hij degene was, die in Noord-Holland het brongas heeft ontdektⁱ⁾).

Maar laten wij ons tot de kaasmakerij bepalen. *Sluis* was het die wees op het belang van systematisch werken. Hij noemde het kaasmaken een wetenschap die beoefend moet worden en stelde voorop dat het maken van goede kaas niet afhankelijk is van geluk of van meer of minder toebedeelde zegen, niet van bodem of woning, althans niet in de zin dat men in gebreken heeft te berusten. Van een reis naar Engeland bracht hij een zgn. kaaskleinerⁱⁱ⁾ mee, waarmee de wrongel gesneden werd en niet gebroken, zoals bij de in gebruik zijnde methode het geval was en waardoor te veel kaasstof [098] in de wei achter bleef.

In vergaderingen, waarin hij over deze onderwerpen een lezing hield, placht hij zijn systeem praktisch uit te voeren. In 1872 stichtte hij met zijn buurman *Jan Stuijt* een gezamenlijke kaasmakerij, waar hij zijn werkwijze in dagelijkse toepassing bracht.

In 1875 werd in een vergadering van H.N.K. over machinale kaasbereiding en oprichting van fabrieken voor boter en kaas gesproken, waarbij *Sluis* er op wees dat men het best gebruik kon maken van hetgeen de wetenschap ons leert. Ook anderen wezen op deze vergaderingen wel de weg die men te gaan had. Dit geschiedde niet zelden door leveranciers van werktuigen en kaashandelaren, die adviezen gaven welke voor de boeren van belang waren, al zal daarbij het eigenbelang van deze handelaren ook wel een rol hebben gespeeld.

De reeds genoemde *P. Czn. Boekel* wist veel voorkomende kaasgebreken uit te schakelen. Hij maakte kaas met een gesloten zuivel en een goede korst en hoewel zijn werkwijze van veel minder idealisme getuigde dan die van *Sluis* - hij hield zijn methode geheim totdat H.N.K. in 1886 een overeenkomst met hem sloot - heeft ook hij de Noordhollandse zuivelbereiding grote diensten bewezen. Een naam die wij in verband met de opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding in deze provincie ook telkens tegenkomen, is die van de reeds genoemde *Th. J. Waller*ⁱⁱⁱ⁾. Hij was administrateur van [099] het kaasfabriekje te Anna Paulowna, dat in 1875 ter ziele ging.

Hij bezocht in 1877 met *Wouter Sluis* als regeringsvertegenwoordiger een tentoonstelling te Hamburg en ervoer daar dat men in Denemarken, Sleeswijk-Holstein en Zweden zeer dynamisch was op het gebied der zuivelbereiding, terwijl men in ons land te lang in zelfgenoeg-

---

i Hij toonde dit aan door een kaastobbe omgekeerd in een sloot te leggen. Door een gaatje in de bodem stak hij de steel van een goudse pijp. Daaruit stroomde brongas en dit stak hij aan.

ii Elders *kaaskliener* genoemd.

iii *Waller* was later mede-oprichter der Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken (zie ook blz. 49).

zaamheid op de oude voet was doorgedaan. Ook een tentoonstelling te Philadelphia toonde duidelijk aan dat Nederland op dit gebied door het buitenland was voorbij gestreefd.

Toch kan men niet zeggen dat er in dit aloude kaasgebied niet gezocht werd naar verbetering van de toestand. Zo kwam in 1876 de vraag aan de orde of men moest doorgaan met de bereiding van kaas uit „volle" melk, dan wel moest overgaan tot het maken van boter en magere kaas. Dit punt kwam in 1878 opnieuw aan de orde, waarbij het er om ging of men moest doorgaan met het systeem, waarbij kaas het hoofdprodukt en boter het bijprodukt was, dan wel andersom. Men dacht er in die tijd ernstig over om van de kaasmakerij op de boterbereiding over te schakelen en had daarbij de toepassing van de zgn. „Swartze ontromingsmethode" op het oog.

De aanleiding tot het nemen van een proef dienaangaande was het feit dat de kaas van slechts 10 % van de boerderijen van superieure kwaliteit was. Het resultaat van de proefneming was onzeker, maar de mening overheerste toch dat de opbrengst bij bereiding van vette kaas beter was. Een in 1881 herhaalde proef in deze richting - met behulp van een Alfa-Laval separator - gaf evenmin een positief resultaat. Ook met de indienstneming van de landbouwkundige *V. Carstens* uit Flensburg kwam men niet veel verder.

Intussen won toch de overtuiging veld dat men door fabriekmatige verwerking van de melk tot een betere toestand zou kunnen komen. Al waren de eerste proefnemingen op dit gebied dan ook niet geslaagd ⁱ⁾, in de vergaderingen van H.N.K. kwam deze aangelegenheid telkens weer ter sprake. Hoe voorzichtig men echter was, blijkt wel uit het volgende. In 1875 kwam een voorstel aan de orde om gedurende drie jaar een subsidie van *f* 1.000, aan een kaasfabriek te verlenen, teneinde de moeilijkheden, zoals in Anna Paulowna waren voorgekomen, te ontgaan.

Dit voorstel kon echter geen meerderheid verkrijgen. Wel werd op 1 maart 1876 besloten *f* 100,- beschikbaar te stellen voor het jaarverslag van de best werkende particuliere kaasmakerij en *f* 300,- voor het beste plan met tekening, omschrijving en kostenberekening van een dito kaasfabriek om deze te kunnen vergelijken met de Veel resultaat hebben deze pogingen niet gehad, maar er blijkt wel uit dat H.N.K. actief was op het gebied der totstandkoming van kaasfabrieken. Het was vooral *Wouter Sluis* die het vuur brandend hield.

Zijn doeleinden [100] waren om door het maken van een gelijkmatig en beter produkt tot betere bedrijfsuitkomsten te komen en tevens de taak van de boerinnen te vergemakkelijken en het leven te veraangename.

Hij kreeg ook heel wat medestanders, al werd er soms ook zeer laatdunkend over zijn arbeid geoordeeld. Zo bracht hij met nog een drietal anderen een voorstel ter tafel om een school voor zuivelbereiding annex zuivelfabriek te stichten. Het voorstel strandde op kapitaalgebrek. In 1879 kwam hij opnieuw met een voorstel dienaangaande, waarbij hij er op wees dat men daar misschien ook het bereiden van gecondenseerde melk zou kunnen leren, zoals men dat in Zwitserland deed.

---

i Vooral met de bereiding van Derby-kaas zijn slechte ervaringen opgedaan, mede tengevolge van het feit dat men de bereidingsvoorschriften niet voldoende opvolgde. Het is wel voorgekomen dat men deze kaas in de grond moest stoppen.

Men besloot zich hieromtrent tot de „Hooge Regeering" te wenden. Blijkbaar echter zonder resultaat en men schonk in geen jaren meer aandacht aan dit onderwerp. In 1885 werd door de H.M.v.L. aan de Provinciale Staten verzocht voor een overeenkomstig doel een subsidie beschikbaar te stellen, doch eveneens zonder resultaat. Meer succes had men met de aanstelling van een zuivelconsulent, hoewel ook dit nog wel enkele jaren vergde. In 1891 werden hiertoe de eerste pogingen in het werk gesteld en in 1895 trad *W. Kestra*, afkomstig uit Jelsum (Fr.), als zodanig in functie ¹⁾.

Inmiddels kwam de oprichting van kaasfabriekjes flink op gang, want in 1890 bestonden er van deze al 31 op onderlinge grondslag. Het fabriekje „Nieuw Leven" te 't Zand, dat in 1883 werd opgericht, schijnt het eerste in deze reeks te zijn geweest. Het waren kleine groepjes boeren die tot oprichting van zulke fabriekjes overgingen. Zij brachten het stichtingskapitaal bijeen in een naamloze vennootschap, burgerlijke maatschap of ook wel bij onderling contract, waarbij zij zich verbonden om voor gezamenlijke rekening de melk te verkazen en het gemaakte produkt te verkopen.

Ook aan anderen werd gelegenheid gegeven hun melk in te brengen, waarvoor dezen zich een kleine korting op de melkprijs moesten getroosten. Zoals reeds eerder werd opgemerkt (*zie blz. [062]*) noemde *Frost* dit „kapitaalverenigingen", in tegenstelling tot de werkwijze in Friesland, waar men het kapitaal meestal leende. Het stichtingskapitaal van deze kleine fabriekjes bedroeg dan ook als regel maar enkele duizenden guldens. De bedrijfjes waren erg eenvoudig. Het gebouwtje had meestal de vorm van een wat langgerekt huis of boerderij. Men zegt wel dat deze vorm gekozen werd om gemakkelijk een andere bestemming aan het gebouw te kunnen geven wanneer de „samenkazerij" niet slaagde. Een der aandeelhouders of contractanten, tevens melkleverancier, fungeerde in deze fabriekjes als directeur en voorzitter. Het ter markt brengen en verkopen der kaas geschiedde door een andere boer, de zgn. kaasmarkter. Het bedrijf werd uitgeoefend door een kaasmaker die - vaak met **[101]** zijn vrouw - het werk verrichtte.

Hoe eenvoudig deze bedrijfjes vaak waren, lezen wij in een overzicht ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de fabriek te Assendelft Q ²³⁾.

Een vijftal boeren stichtte in 1893 dit fabriekje. In het achterhuis van het gebouwtje stonden twee kaastobben met een grote unster er tussen in. De melk werd daar gewogen en meteen verkaasd. De kaasmaker woonde in het voorhuis. De kaaswei werd in een nevenstaand hokje voor de leveranciers klaar gezet, waar een lijst hing waarop voor ieder de hoeveelheid was aangegeven. Vrijdagsavonds stond er tussen de beide kaastobben een tafel, waarop de directeur het melkgeld uittelde.

Men kan wel aannemen dat dit in het algemeen de vorm was waarin men in Noord-Holland met de samenwerking op zuivelgebied begon. *Scheij* zegt dat de omstandigheden ertoe dwongen, doordat er op de boerderij geen voldoende vrouwelijke arbeidskrachten meer te krijgen waren. De zelfkazer, die zich met een te lage prijs voor zijn kaas tevreden moest stellen, was als regel het eerst geneigd zijn melk aan de fabriek te gaan leveren.

Hoe beperkt en zakelijk de samenwerking der groepjes boeren, die gezamenlijk een kaasfabriekje begonnen, soms was, bleek ons ook uit de oprichtingsakte der in 1902 tot stand geko-

---

ⁱ Kestra werd in 1900 secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland en in 1906 directeur van de Rijkszuivelschool te Bolsward.

men N.V. Zuivelfabriek „Hoogkarspel". Het fabriekje werd gehuurd van een der vennoten en was blijkbaar een voortzetting van een eerder bestaand hebbende vennootschap. Er waren 5 vennoten, allen veehouders, die een maatschappelijk kapitaal bijeen brachten van f 4.000,-. In de statuten van deze vennootschap komt de bepaling voor dat voor melk, die door een vennoot méér is geleverd dan door de vennoot die de kleinste hoeveelheid melk leverde, een jaarlijks vast te stellen bedrag zal worden betaald dat niet meer dan 1/4 cent en niet minder [102] dan 1/10 cent per kg hoger mag zijn ¹⁾. In het reglement was een bepaling opgenomen dat de wei aan de fabriek ontroomd wordt, maar dat de leveranciers verplicht zijn beurtelings te zorgen voor het karnen, bewerken en verkopen van de (wei)boter.

Evenals elders in het land het geval was met de handkrachtboterfabriekjes was de oprichting van deze kaasfabriekjes niet veel meer dan het verplaatsen van het handwerk van het kaasmaken van de boerderij naar een gezamenlijke bereidplaats. De techniek bleef ongeveer gelijk, al was het wel zó dat door het stichten van deze fabriekjes moderner bereidingsmethoden vlugger ingang vonden, ten eerste omdat er minder bereidplaatsen waren, ten tweede omdat men spoedig met kaasmakers te doen had, die hun vak als specialist uitoefenden.

Dat men ook in Noord-Holland in die tijd de verplaatsing der kaasmakerij meer in de richting van het „ambacht" dan in die van een „industrialisatie" zag en er van een algemene samenwerking nog geen sprake was, blijkt wel uit het feit dat er in verschillende dorpen meer dan één van dit soort bedrijfjes gesticht werd.

Opmerking verdient bovendien dat de verplaatsing der melkverwerking van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf het eerst ingang vond in de streken waar deze melkverwerking niet vanouds op de boerderij plaats vond. Wij noemden reeds Wieringerwaard en Anna Paulowna, maar ook in de droogmakerijen, waar aanvankelijk meer akkerbouw, vetweiderij en schapenhouderij bedreven werd, ging men, toen het houden van melkvee door de veranderde prijsverhoudingen meer en meer ingang vond, gemakkelijker over tot gemeenschappelijke verwerking der melk dan in de „aloude zuivelgebieden", waar men blijkbaar meer gehecht was aan het oude handwerk en dit waarschijnlijk ook beter verstond.

Om verbetering in de bedrijfjes te brengen, werd in 1897 op initiatief van *D. Brander Tzn.* te Hoogkarspel een prijsvraag uitgeschreven voor een nauwkeurige beschrijving van een zuivelfabriek, die, hetzij eenmaal of tweemaal daags werkende, per dag 7.000 liter melk tot Edammer kaas moest kunnen verwerken. De prijs van f 150,- werd, nadat het plan enigszins was gewijzigd, toegekend aan *K. Eriks Azn.*, directeur van de Friesche Coöp. Zuivel-Export-Vereeniging te Leeuwarden. De beschrijving werd in 1902 gepubliceerd.

Toch kwam er voor en na weer twijfel op omtrent de fabriekmatige kaasmakerij. In 1901 werd een verslag gepubliceerd van een commissie, bestaande uit *W. Keestra*, *D. Brander Tzn.* en *Dr. K.H.M. van der Zande*, die had nagegaan of fabriekmatige zuivelbereiding algemeen was aan te bevelen. Zij kwam niet onvoorwaardelijk tot deze conclusie, omdat er soms grote gebreken waren bij het geldelijk en technisch beheer van coöperaties [103] op dit gebied. De commissie pleitte met name voor deskundige bedrijfsleiding. Toch was zij van mening dat de toekomst aan de fabriek is; vooral het gebrek aan arbeidskrachten op de boerderij zal deze noodzakelijk maken. Fabriekmatige bereiding werd vooral aanbevolen voor 10 à 20 boeren in een niet te wijde omtrek, die slechts middelmatige prijzen voor hun produkt maken en mits de zaak goed opgezet en beheerd wordt.

i Dit was dus een streven naar prijsdifferentiatie bij onderlinge samenwerking.

Ook hieruit blijkt dat men zich in die tijd de kaasfabriekjes nog zeer klein van omvang dacht en dat men de stichting ervan niet algemeen meende te kunnen aanbevelen. Niettemin ging het in Noord-Holland hard met de oprichting van kaasfabriekjes, want in 1906 waren er al 106, waarvan 86 op onderlinge grondslag en 20 in particuliere handen. Nog geen 42 % van alle kaas werd toen echter fabriekmatig bereid. Van een samenwerking volgens de coöperatieve rechtsvorm was toen echter nog weinig sprake, al berustte de werkwijze wel degelijk op onderling en goed wederzijds vertrouwen. In genoemd jaar werd in Noord-Holland in totaal 7.500.000 kg kaas fabriekmatig bereid (Q²⁴). Gemiddeld per fabriek komt dit neer op ruim 70.000 kg kaas of nog geen miljoen kg verwerkte melk.

Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding

Hoewel de overgang van de bereiding van boter en kaas op de boerderij naar de gezamenlijke bereidplaats „de fabriek" al een hele stap vooruit was, bleek al spoedig dat men er daarmee alleen niet was. Verschillende moeilijkheden van kwaliteit en afzet van het produkt verplaatsten zich van de boerderij naar het fabriekje. Evenals de boeren voorheen steun bij elkaar hadden gevonden in de melkverwerking, kwamen nu vooraanstaande personen in verschillende streken tot de overtuiging dat men verder moest gaan en trachten de fabriekjes tot samenwerking te brengen in *bonden van zuivelfabrieken*.

Het ging er bij de oprichting dezer bonden vooral om de fabrieken door samenwerking zoveel mogelijk te steunen en voor te lichten. Deze samenwerking kreeg overal een federatief karakter, waardoor de fabrieken niet gedwongen kunnen worden zich te onderwerpen aan maatregelen, die zij zelf niet wensenⁱ). Dit neemt niet weg, dat meerderheidsbesluiten van een algemene vergadering, welke het eigen bestaan der leden-fabrieken niet aantasten, volgens goed democratisch gebruik gevolgd dienen te worden.

Het werk der bonden bestond in de eerste jaren van hun bestaan vooral in maatregelen ter verbetering van de afzet en de kwaliteit van het produkt. De bonden gingen datgene doen wat door elke fabriek afzonderlijk niet of nauwelijks gedaan kan worden. Men denke hierbij vooral aan de gezamenlijke verkoop en het houden van periodieke kwaliteitskeuringen der produkten, waardoor betere afzetmogelijkheden gevonden konden worden en onderlinge kwaliteitsvergelijking mogelijk werd.

Zoals wij herhaaldelijk zagen, waren de boeren bij de oprichting der zuivelcoöperaties daartoe in vele gevallen aangespoord en voorgelicht door vooraanstaande personen, die zelf geen boer waren, maar die toch de boerenzaak wilden dienen. Zo ging het ook bij de verdere ontwikkeling der samenwerking en zij werden hierbij vaak gesteund door jonge mensen, die zelf geen boer waren, maar wel uit de boerenstand afkomstig. Wij hebben hier het oog op boerenzoons, die zich - in Friesland vooral - gingen [119] bekwamen om beheerder van een zuivelfabriek te worden.

Door de slechte gang van zaken in het boerenbedrijf en doordat de zuivelbereiding op de boerderij kwam te vervallen, ligt het voor de hand dat hun deze functie wel aantrok, ook al omdat de zuivelbereiding in de fabriek nog zo dicht bij die op de boerderij lag. Het zij ver van ons hiermede te willen zeggen dat er ook uit andere beroepen en andere provincies geen flinke zuivelmensen zouden zijn voortgekomen, maar het valt wel op, dat er onder hen zoveel zijn, die uit het Friese boerenbedrijf afkomstig zijn.

Velen van hen hebben een belangrijke rol vervuld bij de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie. Zij waren in vele gevallen de vertrouwde raadgevers der boeren en hebben, in samenwerking met notabelen en vooraanstaande boeren, initiatieven ontwikkeld, die voor de zuivelcoöperatie van groot belang zijn geweest. Zij voelden zich boer met de boeren. *Mr. E.M. Meijers Q*²⁵) zegt daaromtrent: „De directeuren in Friesland beschouwen zich niet als loontrekkers in dienst ener vereniging, maar zij juist zijn de stuwende kracht in de zuivelcoöperatie. Hun namen vindt men steeds in de eerste plaats in de Friesche Bond van Coöperatieve Zui-

i Hierop moet een uitzondering worden gemaakt, voorzover enkele bonden in de latere jaren bepalingen in hun statuten hebben opgenomen, die het nemen van bindende besluiten inzake bepaalde onderwerpen mogelijk maken.

velfabrieken en in de verschillende provinciale Commissies in het belang der coöperatie en de zuivelindustrie genoemd".

Men zou dit ook op verschillende andere provincies kunnen betrekken, maar *Meijers* was buitenstaander en heeft zich, wat de zuivelcoöperatie betreft, blijkbaar hoofdzakelijk in Friesland georiënteerd.

Tussen 1893 en 1906 werd een achttal gewestelijke zuivelbonden opgericht.

In 1893 werd de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)* gesticht, met als werkgebied Limburg en Noord-Brabant

De *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)* kwam in 1896 tot stand, evenals de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*. De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* volgde in 1897, evenals de *NoordBrabantsche Zuivelbond*. De *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen* en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werden in 1900 opgericht. De *Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland* volgde in 1906.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werd in 1902 opgeheven en er zijn zo goed als geen gegevens over bekend. De *Noord-Brabantsche Zuivelbond* verdween in 1909 en in hetzelfde jaar kwam de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand. De *Zuid-Hollandsche Zuivelbond Z.H.Z.)* werd in 1921 opgericht.

De doelstelling van alle zuivelbonden was de bevordering der belangen van de aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. De omschrijving der middelen ter bereiking van het doel verschilde onderling nogal wat, maar in de praktijk leidden ze toch alle naar hetzelfde doel.

De ZNZ., die aanvankelijk alleen een reglement had. omstreeks hierin als doelstelling: „ de benoeming van alle belangangen der vereenigingen melkerijen, [120] vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan". Een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd statuut kwam in 1898 pas tot stand. Hierin werd een ruimere omschrijving der doelstelling gegeven, nl. „bevordering der zuivelindustrie door zich op de hoogte te houden van de verbeteringen, die de wetenschap en de praktijk op het gebied der zuivelbereiding aan de hand doen en haar leden daarmee bekend maken". Het werkgebied werd tot Gelderland uitgebreid en de aangesloten „melkerijen" werden districtsgewijze ingedeeld.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* geeft vanaf het begin een veel uitvoeriger omschrijving van de wijze waarop het doel zal worden nagestreefd, nl. „door samenwerking en wederkerige voorlichting, het bevorderen van de goede naam der zuivelproducten in binnen- en buitenland, het geregeld houden van keuringen, het deponeren van een handelsmerk, het aankopen en controleren van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, het controleren der administraties van coöperatieve zuivelfabrieken, het doen van proefnemingen en onderzoekingen, het geven van gelegenheid tot het verkrijgen van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in de zuivelfabrieken, het geven van financiële steun aan onvermogens en het bevorderen van de goede toepassing der beginselen van de coöperatie". Men kan wel aannemen dat deze uitvoerige omschrijving ongeveer alles omvat wat tot het werkterrein der bonden behoort en in de loop der jaren is daarin niet veel verandering gekomen. Ook de andere zuivelbonden hebben hun werkterrein ongeveer op dezelfde wijze omschreven.

Reeds in de eerste vergadering van de G.O.Z. wees voorzitter *G.J. Bieleman* er op, dat men langs deze weg ook tot landelijke samenwerking moest komen. Het gevolg hiervan was o.m. dat in de eerste vergadering van de Friese Zuivelbond mededeling werd gedaan van een ingekomen schrijven van eerstgenoemde Bond om tot oprichting van een Nederlandse zuivelbond te komen. Enkele zuivelbonden hadden zich aanvankelijk aangesloten bij de Nederlandsche Coöperatieve Bond. (N.C.B.)

Hoewel men langs die weg tot betere afzetmogelijkheden voor de produkten kwam door contacten met verbruikscoöperaties in binnen- en buitenland, bleek dit toch niet de gewenste vorm te zijn om tot een gezamenlijke behartiging der landelijke zuivelbelangen te komen. Hiertoe leidde de op 20 oktober 1900 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Zuivelbond* (Federatieve vereeniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z.)ⁱ).

In de statuten dezer organisatie worden het doel en de middelen ter bereiking daarvan als volgt omschreven: [121]

De bevordering der belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland door:
samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen;
het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten;
het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn;
het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken;
het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding;
het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.

Wij zullen verder in dit hoofdstuk de ontwikkeling en de belangrijkste uitingen van werkzaamheid der gewestelijke zuivelbonden in volgorde hunner totstandkoming bespreken, doch hebben gemeend hieraan voorafgaand ook de grondslag van de F.N.Z. te moeten aangeven, daar deze hierbij ook herhaaldelijk ter sprake zal komen. Tevens zullen bij de bespreking der zuivelbonden de organisaties ter sprake komen die in het verband van deze bonden ontstonden en zich verder zelfstandig ontwikkelden. Ook schenken wij in dit hoofdstuk aandacht aan de *Bond van Kaasproducenten* en de Coöperatieve Melk Centrale (*C.M.C.*).

[209] Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland

De overgang der kaasmakerij van de boerderij naar kleine „samenkazerijen“, welke door enkele boeren voor gemeenschappelijke rekening opgericht en gedreven werden, heeft geruime tijd zijn stempel op de ontwikkeling der Noordhollandse zuivelbereiding gedrukt. Deze bedrijfjes werden in letterlijke zin door de boeren zelf gedreven, zij het dan ook dat zij een kaasmaker in dienst namen voor het dagelijkse werk. De leiders ervan gevoelden reeds vroegtijdig behoefte aan een mogelijkheid tot bespreking der gemeenschappelijke belangen en in 1886 richtten zij de *Vereeniging tot bevordering en verbetering van de zuivelbereiding in Noord-Holland op*.

---

i Toen de F.N.Z. in 1950 het predikaat „Koninklijk“ ontving, is deze naam gewijzigd in Koninklijke Nederlandse Zuivelbond.

Dit was een vereniging van kaasfabriekjes waarin aanvankelijk alleen technische onderwerpen besproken werden. Na enkele jaren ging men er ook onderwerpen van algemene aard bespreken en in 1888 sloot zij zich aan bij de *Vereeniging Hollandsch Noorderkwartier* (H.N.K.). Overeenkomstig de doelstelling der vereniging werd geen onderscheid gemaakt tussen door boeren voor gezamenlijke rekening gedreven bedrijven en die, welke door particuliere ondernemers met een winstoogmerk gedreven werden. Het onderscheid tussen deze beide bedrijfstvormen was trouwens in Noord-Holland in die tijd niet scherp te trekken.

Niettemin gevoelde men bij het toenemend aantal op onderlinge grondslag gedreven fabriekjes behoefte aan meer intensieve behartiging der gezamenlijke belangen en op 29 januari 1906 werd een *Bond van Zuivelfabrieken (B.v.Z.)* opgericht, waarvan volgens art. 5 zijner statuten gewone leden konden zijn „rechtspersoonlijkheid bezittende verenigingen, die op coöperatieve grondslag de zuivelbereiding in praktijk brengen". De Bond werd in Schagen gevestigd. Bij de oprichting bleek hoezeer men nog moest wennen aan uitgaven ter behartiging van gemeenschappelijke belangen. De voorzitter der vergadering, namens zijn fabriek sprekende, wees er op dat door de Friese fabrieken in 1904 aan de Bond een omslag van 3 cent per 1000 kg melk betaald moest worden.

Werd dit ook hier het geval, dan zou bijvoorbeeld door zijn fabriek *f* 30,- omslag plus *f* 5,- contributie betaald moeten worden, hetgeen de deelhebbers niet wensten. Er werden echter ook andere stemmen gehoord. *D. de Boer Dz.* te Stompvoren betoogde dat 3 cent per 1000 kg melk op een bedrag van *f* 50.000,- - blijkbaar de omzet van een fabriekje met ± 1 miljoen kg melk - van geen betekenis was om daarmee tot een krachtige behartiging van de belangen der leden te komen. Het betreffende artikel werd tenslotte aangenomen met 18 tegen 13 stemmen, maar van de 90 daartoe in aanmerking komende fabriekjes traden er slechts 27 als lid toe.

De doelstelling van de Bond werd in de statuten op dezelfde wijze omschreven als dit door andere eerder opgerichte zuivelbonden was geschied; [210] bij de middelen om dit doel te bereiken vinden wij hier bovendien de bepaling „dat de leden voor de afgevaardigden van elk gewoon lid en de bestuursleden al hunne inrichtingen en werkplaatsen, waar zuivelproducten bereid worden, open en toegankelijk hebben te stellen". Blijkbaar hield dit verband met de technische inslag, die het werk van de Bond vooral de eerste jaren had en de controle op de producten, welke toen een aanvang nam.

De gezamenlijke aankoop van benodigdheden voor de aangesloten fabrieken - „Coöperatief Magazijn" genoemd - werd direct ter hand genomen en in 1907 werd de eerste kaaskeuring gehouden. Aan de hand van bij de keuringen door de fabrieken in te vullen vragenlijsten werden inlichtingen verstrekt omtrent de bereiding en de verzorging der gekeurde kazen en regelmatig werd een zgn. „kaasproef" besproken, waarbij de beste bereidingswijze van kaas werd nagegaan.

Een ander punt, dat wij herhaaldelijk op de agenda der vergaderingen aantreffen, was een poging tot verlaging der wik- en weeglonden op de kaasmarkten. Ditzelfde onderwerp kwam ook vrij regelmatig voor op de agenda's der eerdergenoemde verenigingen ter behartiging der zuivelbelangen in Noord-Holland. Men achtte deze lonen veel te hoog naar verhouding van hetgeen door de kaasmarkthoudende steden terzake werd gedaan. Een onderwerp dat hiermede verband hield, maar dat ook het gevolg was van het bezwaar om kaas in stapels op de verschillende markten aan te bieden, was het verkopen van kaas op monster. Dit plan kwam in 1907 naar voren, maar zou pas vele jaren later en dan nog maar ten dele tot uitvoering komen. Bij de bespreking dezer onderwerpen, die meestal eerst in commissieverband plaats vond,

werd samengewerkt met bekende kaashandelaren, waarvan verschillenden buitengewoon lid van de Bond waren.

Al spoedig kreeg men te maken met moeilijkheden in verband met de ijkwet tengevolge van de uiterst eenvoudige weeg- en meetapparaten, die in verschillende fabriekjes gebruikt werden. In verband met de bezwaren, welke de fabrieken van de bedrijfsbelasting ondervonden, wendde men zich tot de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond, wiens voorzitter (*J. Truijen*) op dat punt al belangrijk werk had gedaan. Bij het ontwerpen van model-statuten en reglementen voor de fabrieken wendde men zich tot de Friese Zuivelbond. Zo groeide men naar een onderlinge samenwerking met andere zuivelbonden, maar de definitieve stap daartoe deed men in Noord-Holland pas in 1914, toen tot aansluiting bij de F.N.Z. besloten werd.

In het jaar van oprichting van de Bond werd op initiatief van de H.M.v.L. te Hoorn een kaascontrolestation opgericht. De aanleiding hiertoe was de zgn. „kaaskwestie" (kaascontrole), die in het volgend hoofdstuk wordt behandeld. De moeilijkheid was dat men in die tijd nog niet over goede kaasmerken beschikte, terwijl de handel, die in Noord- zowel als in Zuid-Holland bij de afzet van het produkt een machtige positie innam, zich [211] tegen de controle en in het bijzonder tegen het merken der kaas verzette. In Noord-Holland beschikte men alleen over een zgn. prikmerk en dit voldeed niet.

Ook de Bond kreeg herhaaldelijk met de kaascontrole te maken en dit beïnvloedde het jonge leven dezer organisatie in vrij sterke mate. In de algemene vergadering van de Bond op 11 maart 1908 werd een motie aangenomen, waarbij het bestuur gemachtigd werd de aansluiting der fabrieken bij het station te bevorderen. Dit bleek echter geen voldoende levensvatbaarheid te hebben en werd in 1912 opgeheven. Het instrumentarium van het station werd door de Bond overgenomen en deze zette hiermede, met medewerking van de zuivelconsulent, de kaascontrole voort, maar ook dit werd geen succes.

Wij wezen er reeds op dat de handel bij de kaasafzet een overwegende invloed had. Dit leidde er toe dat in de vergaderingen van de Bond herhaaldelijk de gedachte werd uitgesproken om tot de vorming van een eigen exportvereniging te komen, terwijl men pogingen deed om afnemers in het buitenland te vinden door inzending van kaas op enkele buitenlandse tentoonstellingen van voedingsmiddelen. Deze pogingen hadden echter te weinig achtergrond om tot resultaat te leiden en de Bond achtte men niet het aangewezen lichaam om zelf met de export te beginnen.

Intussen werd met het andere werk doorgedaan en in 1909 kwam de opleiding van het personeel op de agenda, hiertoe aangemoedigd door de zuivelconsulent, die ook op het gebied der kaaskeuringen en de proefnemingen zeer actief was. In 1910 kwam een vakschool voor kaasmakers tot stand, waartoe samengewerkt werd met H.N.K. en de *Bond van Kaasmakers*, terwijl hiervoor financiële steun verkregen werd van de fabrieken (f 3,- per fabriek) en de overheid. De lessen werden gedurende de wintermaanden tweemaal per week door de zuivelconsulent gegeven.

In dezelfde tijd begon zich in Noord-Holland de gedachte aan een andere vorm van samenwerking bij de fabriekmatige zuivelbereiding te ontwikkelen. Het systeem van het verwerken der melk in de kleine dagkaasfabriekjes was in feite hetzelfde gebleven als de kaasbereiding op de boerderij, met dit verschil, dat het kaasmaken voor gezamenlijke rekening van kleine groepjes boeren geschiedde en alleen de bereiding der boter op elke boerderij afzonderlijk plaats vond.-Van dit laatste wilde men echter ook af en bij menige boer - en vooral boerin - bestond de wens om de melk tweemaal per dag zoet aan de fabriek te leveren.

Daar kwam bij dat de vorm van samenwerking in de kleine fabriekjes op den duur niet voldeed. Een klein groepje boeren, soms maar enkelen, droeg de lasten der samenwerking en de zgn. „inbrengers" kregen een weliswaar wat lagere prijs voor hun melk, maar ze droegen geen verantwoordelijkheid en deze werd groter naarmate de fabriekjes ouder werden en men lang niet overal voor behoorlijke afschrijving en reservering had gezorgd. Elders nam men de ontwikkeling der werkelijk [212] coöperatieve fabrieken waar en uit de voorlichting, die men vooral van de zuivelconsulent ontving, bleek wel dat er door een verwerking der volle melk in de fabriek een betere opbrengst was te verwachten.

Op deze wijze kwam men in Noord-Holland tot de tweede concentratieronde, want het lag voor de hand dat met deze modernere werkwijze ook de stichting van grotere fabrieken gepaard zou gaan. In 1911 werden in de gemeente Zijpe twee kleine kaasfabrieken opgeheven, die opgingen in de *Coöperatieve Zuivelfabriek „Eensgezindheid"* te St. Maartensbrug. „Naar mijn mening", zegt rijkszuivelconsulent *Dr. L. T. C. Scheij*, „is dit feit als een mijlpaal in de geschiedenis der Noordhollandse zuivelbereiding te beschouwen. In plaats van de zo eenvoudig ingerichte kaasmakerij kwam een voor die tijd modern gebouwde fabriek tot stand en ging men over tot de aanstelling van een beroepsdirecteur Q²⁶). Hij achtte fabrieken waarin de melk van tenminste 1000 koeien volledig verwerkt kan worden de beste oplossing.

Binnen enkele jaren volgde de oprichting van overeenkomstige fabrieken te *Heerhugowaard*, *Opmeer* en *Lutjewinkel*, terwijl andere fabriekjes tot grotere bedrijven uitgroeiden en daarmee deed ook de technisch opgeleide directeur in het Noordhollandse zuivelbedrijfsleven zijn intrede. Mede hierdoor zou echter na verloop van enkele jaren een strijd ontstaan tussen de aanhangers van de „grote" en die van de „kleine" fabrieken. De grote fabrieken namen, met behoud van het 40+ Edammer produkt, het bereidingssysteem der Friese fabrieken vrijwel geheel over. Dit was ongetwijfeld mede het gevolg van het feit dat in Noord-Holland directeuren werden aangesteld, die hun opleiding in Friesland en aan de Rijkszuivelschool te Bolsward hadden genoten.

Met de totstandkoming der grotere fabrieken, die in het algemeen „zoetfabrieken" genoemd werden, kwam er een streven om van de Bond een apparaat te maken dat de fabrieken in meer opzichten terzijde kon staan, zoals dat ook in andere provincies en vooral in Friesland het geval was. In ditzelfde verband kwam ook de wens naar voren - van de zijde van een tweetal zoetfabrieken - om zich aan te sluiten bij de F.N.Z. Een hiertoe ingediend voorstel werd echter in 1912 met 66 tegen 6 stemmen¹⁾ verworpen, omdat men verlies van zelfstandigheid en te hoge kosten vreesde. Ook de zuivelconsulent was aanvankelijk tegen deze aansluiting en ongetwijfeld hebben hierbij de „kaaskwestie" en de wijze waarop men in Friesland de kaascontrole ingericht wenste te zien een rol gespeeld. Men was bang dat de kaasbereiding in Noord-Holland door aansluiting bij de F.N.Z. dezelfde kant uit zou gaan als die in Friesland en het was vooral zuivelconsulent *Scheij* die hiertegen herhaaldelijk waarschuwde, omdat hij [213] daarvan schade voor de naam der Noordhollandse kaas vreesde. Dit verklaart ook zijn aanvankelijke aarzeling t.a.v. de zoetfabrieken - en de Friese directeuren! Pas toen hij ervan overtuigd was dat zij het Noordhollandse 40+-produkt handhaafden, was zijn twijfel hieromtrent geweken.

---

i) Dit was toen ongeveer de stemverhouding tussen „zoet"- en „dagkaas"-fabrieken.

Hiermede was echter de tegenstelling zoetfabriek / dagkaasfabriek ¹⁾) niet uit de wereld en deze heeft enige jaren de gemoederen in de Noordhollandse Zuivelbond beïnvloed. Door de toename van het aantal grote fabrieken kwamen deze sterker te staan, maar kwamen ook de meningsverschillen met de vertegenwoordigers der kleine fabrieken meer naar voren. De aan drang der grote fabrieken om zich aan te sluiten bij de F.N.Z. werd steeds sterker, omdat deze gebruik wensten te maken van de diensten dezer organisatie en mee wilden spreken in het algemeen verband der zuivelcoöperatie.

Om dit te verwezenlijken, kwamen verschillende gedachten naar voren, zoals de vorming van een aparte afdeling van de F.N.Z. en de vorming van een nieuwe bond der zoetfabrieken tezamen met Zuidhollandse fabrieken. Een der zoetfabrieken trad in 1913 zelfs uit de Bond, omdat deze (nog) niet bij de F.N.Z. was aangesloten. Het gevaar voor splitsing van de Bond, dat door een en ander ontstond, gaf aanleiding tot de benoeming van een commissie om te trachten tot een goede oplossing te komen en in 1914 werd met 97 tegen 9 stemmen besloten tot de F.N.Z. toe te treden.

Hierbij werd overeengekomen dat gedurende de jaren 1914 tot en met 1917 niet meer contributie zou worden betaald dan 1 cent per 1000 kg verwerkte melk, terwijl deze contributie alleen zou worden berekend van de melk van die fabrieken, welke méér dan 1½ miljoen kg melk per jaar verwerkten. Men ziet hieruit dat het de F.N.Z. wel wat waard was om de coöperatieve gelederen op zuivelgebied te sluiten.

Intussen begon de Bond zich meer en meer te ontwikkelen. In 1913 werd bij het secretariaat een assistent aangesteld, die werkzaamheden voor de kaascontrole verrichtte en weeg- en meetwerktuigen aan de fabrieken controleerde. Van laatstgenoemde mogelijkheid werd echter aanvankelijk maar matig gebruik gemaakt. In dezelfde tijd werd een bouwcommissie ingesteld, die onder leiding stond van een der technische directeuren. Men gevoelde hieraan vooral behoefte bij nieuwbouw en verbouwing van dagkaasfabrieken tot boter- en kaasfabrieken. De kleine fabrieken waren van oordeel dat deze commissie te veel in de richting der grote fabrieken stuurde.

Door de aansluiting bij de F.N.Z. kwam ook de kaascontrole in een ander licht, doordat men hierdoor tot beter overleg met anderen kwam. Toch ging de samenwerking in het algemeen verband nog maar schoorvoetend en bleef de Noordhollandse Bond aanvankelijk nog veel zaken zelfstandig [214] regelen, welke door andere bonden in overleg met elkaar door de F.N.Z. werden gedaan. In Noord-Holland was men het „zelf doen" nu eenmaal gewend en de dagkaasfabriekjes vroegen ook wel een aparte benadering van sommige vraagstukken.

Dit bleek vooral, toen eind 1914 van regeringswege strenge maatregelen tegen het heersende mond- en klauwzeer werden aangekondigd, waarbij de naar de boerderij teruggaande nevenprodukten tot tenminste 80° C. gepasteuriseerd moesten worden. Voor de kleine fabrieken was deze maatregel niet dan met grote kosten uit te voeren, terwijl men vrij algemeen betwijfelde of ze doeltreffend was. Er volgde van Noordhollandse zijde een reeks besprekingen en verzoekschriften aan de regering om hieraan te ontkomen, met het gevolg dat tenslotte in het betreffende Koninklijk Besluit een ontheffingsclausule werd opgenomen.

---

i) *Scheij* maakt het onderscheid *boter- en kansfabriek* en *kaasfabriek*. Wij gebruiken hier en daar de aanduiding „grote" en „kleine" fabrieken.

Ook het op peil houden van het vetgehalte der Noordhollandse Edammer kaas was in die tijd in het geding en nu kwam het gevaar niet van de zijde der grote, maar van die der kleine fabrieken. Het bleek nl. dat deze laatste gedurende de wintermaanden geen voldoende rekening hielden met de verhouding tussen vetvrije droge stof en vetgehalte der melk, waardoor kaas gemaakt werd met een te laag vetgehalte in de droge stof. *Th. van der Meer*ⁱ⁾ hield hierover in de bondsvergadering van 6 augustus 1915 een lezing, waarin hij op dit euvel wees en pleitte voor het nemen van algemene controlemaatregelen, teneinde te voorkomen dat de grote fabrieken in dit opzicht concurrentie zouden ondervinden van de kleine. Ook zuivelconsulent *Scheij* kwam tot de conclusie dat er in dit opzicht iets gedaan moest worden en pleitte voor wettelijke maatregelen inzake de kaascontrole. De vergadering sprak zich dan ook in deze geest uit.

Vooraf in verband met de oorlogsomstandigheden en de verhouding tot de handel, die in Noord-Holland bij de kaasverkoop toen nog een belangrijke rol vervulde, kwam de georganiseerde afzet van kaas in 1916 opnieuw aan de orde. Teneinde een voldoende voorziening van het binnenland te waarborgen en met het oog op de gecentraliseerde invoer door de oorlogvoerende landen werden van overheidswege centrale pakhuizen aangewezen, waaraan de kaas moest worden geleverd, terwijl melklevering naar de grote steden verplicht werd gesteld. Voor het gedeelte der zuivelprodukten dat voor export werd vrijgegeven, werd exportrecht verkregen. Dit had vaak een zeer hoge waarde, dat echter moeilijk was vast te stellen en soms nog moeilijker was te realiseren bij verkoop aan de handel.

Hierdoor kwam opnieuw de organisatie van de verkoop door producenten ter sprake en in 1916 werd hiertoe een commissie ingesteld, die naging of en zo ja op welke wijze dit te realiseren zou zijn. Na uitvoerige besprekingen werd een overeenkomst opgesteld, welke de fabrieken konden aangaan met een commissie, die de [215] levering van de kaas dezer fabrieken zou regelen. Hoewel een aantal fabrieken (96) deze overeenkomst aanging en deze beperkt bleef tot handelingen in verband met de overheidsmaatregelen van die tijd, heeft een en ander er toch toe geleid, dat sommige kaashandelaren tot combinatievorming met een aantal fabrieken kwamen, waardoor zij meer zekerheid kregen om regelmatig over een bepaalde hoeveelheid kaas te kunnen beschikken.

Zo kwam in 1916 de *N.V. Gestam*, kaasexportvereniging van zuivelfabrieken te Edam, tot stand, waarin een 16-tal dagkaasfabriekjes samen gingen werken met twee ter plaatse gevestigde kaashandelaren (*J. Groot* en *J. Schardam*). Deze brachten hun zaak in en ontvingen daarvoor een aantal A-aandelen, terwijl de fabrieken over een meerderheid B-aandelen beschikten. Het aandelenkapitaal dezer naamloze vennootschap bedroeg f 500.000,-, dat voor een groot gedeelte geplaatst en volgestort werd.

In 1918 werd door een zevental boter- en kaasfabrieken de *Coöperatieve Zuivel-Exportvereniging „Noord-Holland“* opgericht. Deze coöperatie werd naar Fries voorbeeld opgezet en liet te Alkmaar een pakhuis bouwen. In 1919 werd door 12 fabrieken in de omgeving van Hoorn de *Coöperatieve Kaasafzetvereniging „West-Friesland“* opgericht. Deze werd in 1923 opgeheven en van haar activiteiten is weinig bekend. Met *Gestam* en *Noord-Holland* leek aanvankelijk een duurzaam begin te zijn gemaakt met de georganiseerde verkoop van zuivelprodukten in Noord-Holland. De moeilijke tijdsomstandigheden waarin zij tot stand kwamen en bezwaren van andere aard hebben er echter toe geleid, dat ook zij na enige jaren tot liquidatie moesten overgaan.

---

i) Directeur der C.Z. te Heerhugowaard.

De *Gestam* kon voortbouwen op een gevestigd handelsapparaat en beschikte over een degelijk beheer. Na het vrijkomen van de export omstreeks 1920 slaagde zij erin tot een belangrijk afzetgebied te komen en het merk „Gestam” in een groot aantal landen in te voeren. Verliezen bleven haar echter niet bespaard, hetgeen in hoofdzaak was toe te schrijven aan het teruglopen der prijzen van in voorraad gehouden kaas en devaluatie van het geld, vooral in België en Frankrijk, waarheen een groot gedeelte var, haar export ging. In 1925 ontving de *Gestam* ruim 1,7 mln. kg kaas van haar aangesloten fabrieken, terwijl 970.000 kg kaas werd bijgekocht. Het spreekt vanzelf dat hiervoor een flink bedrijfskapitaal nodig was. Haar geldmiddelen waren hiertoe echter ontoereikend en door haar rechtsvorm ontbrak het aan voldoende kredietmogelijkheid. Dit werd na aansluiting bij de *Coöperatieve Zuivelbank* te Alkmaar en borgstelling door de fabrieken-aandeelhoudsters zo goed mogelijk opgevangen, maar dit, zowel als onvoldoende organisatorisch verband in de kring van haar leden bleef toch haar zwakke zijde.

De *Noord-Holland* vertoonde het omgekeerde beeld. De coöperatieve verenigingsvorm en de krachtige organisatorische leiding, vooral van haar voorzitter, *J. Blaauboer*, voor een handelszaak mogelijk wat te idealistisch, gaven haar voldoende krediet- en expansiemogelijkheden, maar hier was het [216] de zakelijke leiding, die faalde. Begonnen met een jonge onervaren directeur en geen relaties slaagde zij er niet in tot bevredigende resultaten te komen. Ook na de in 1922 aangebrachte wijziging in het beheer kwam men niet tot betere resultaten, waarbij niet vergeten mag worden dat deze jonge zaak het moest opnemen tegen vanouds gevestigde handelszaken, die haar zeker niet gunstig gezind waren.

Ook de beide exportverenigingen maakten het elkaar niet gemakkelijk. Voor en na kwamen gevallen van ernstige concurrentie voor. Dit leidde ertoe dat er in 1925 pogingen werden gedaan om tot samenwerking te komen, nadat de *Gestam* op dringend advies van haar directie getracht had haar n.v.-rechtsvorm in een coöperatie om te zetten. Ook in 1920 was daartoe al een poging gedaan, maar in beide gevallen mislukte het, evenals de poging om tot samenwerking te komen. En toch lag deze zo voor de hand. In een bespreking hierover werd terecht opgemerkt dat de *Gestam* als exportzaak sterk en als organisatie zwak, de *Noord-Holland* als exportzaak zwak en als organisatie sterk was. De jaaromzet van de *Noord-Holland* was toen $\pm$ 2,75 mln. kg kaas en 100.000 kg boter.

1924 en 1925 waren voor beide exportverenigingen kritieke jaren en feitelijk is in die jaren beider lot bezegeld. Vier van de *Gestam*-fabrieken traden uit de vennootschap en twee van de zeven *Noord-Holland*-fabrieken verlieten de coöperatie, nadat een voorstel tot liquidatie was verworpen. Men trachtte nog op smaller basis door te werken, maar de moeilijkheden stapelden zich op. Bij de *Gestam* ontstond verschil van mening over de wijze van keuren en afrekenen der ingeleverde kaas. Dit leidde ertoe dat directeur *J. Schardam*ⁱ⁾ de verantwoordelijkheid niet langer wenste te dragen. Het gevolg was dat in 1927 elf van de zestien fabrieken uittraden en haar aandelenkapitaal terugontvingen. De overblijvende vijf fabrieken gingen nog een jaar door en in 1928 werd de zaak als particuliere onderneming door de familie Schardam overgenomen, waarbij de fabrieken 105 % van hun aandelenkapitaal terugontvingen.

De moeilijkheden bij de *Noord-Holland* (kinderziekten, verlies op voorraden en uitstaande vorderingen) leidden er toe dat jaar na jaar met tekorten gewerkt moest worden. Men trachtte deze op te vangen door de fabrieken jaarlijks 0,1 cent per kg verwerkte melk voor rente en afschrijving te laten bijdragen, terwijl bovendien een korting per kg geleverde kaas werd toegepast. Maar op den duur konden de fabrieken hiermede niet doorgaan, daar zij op deze wijze tot een onvoldoende prijs voor het produkt en tot een te lage melkprijs kwamen, waardoor zij

i) *J. Groot* was al eerder uitgetreden.

boeren gingen verliezen ⁱ⁾). In verband hiermede trachtte men tot een regeling met de *N.V. Kaashandel-Maatschappij* [217] „Gouda” te komen, die de kaas voor de *Noord-Holland* zou verkopen tegen een bepaalde provisie, waarvoor zij ook het handelsrisico op zich zou nemen. Het apparaat van de coöperatie kon hierdoor belangrijk ingekrompen worden, maar ook dit kwam met de bestaande vereniging niet tot stand.

In 1926 werd besloten de *Noord-Holland* te liquideren. Het liquidatietekort bedroeg ruim 1 cent per kg in het laatste boekjaar door de ledenfabrieken verwerkte melk. Hierbij konden ook de eerder uitgetreden fabrieken statutair worden betrokken, omdat zij nog geen twee jaar geleden uitgetreden waren. Twee fabrieken vormden een nieuwe vereniging („Coport”), die de merken van de oude vereniging overnam en haar verkoop opdroeg aan de Kaashandelmaatschappij „Gouda”. Een der „Coport”-fabrieken sloot zich later aan bij de *Nationale Coöperatieve Kaasverkoopcentrale* behorende tot de N.C.Z.-groep te Amsterdam.

Deze nam nog weer later de aandelen van de Kaashandelmaatschappij „Gouda” over en dit was dan ook de enige vorm van georganiseerde zuivelverkoop, welke in Noord-Holland overbleef.

Vooraf de gang van zaken bij de *Noord-Holland* was teleurstellend en enkele grote en steeds groter wordende fabrieken, zoals die te *Opmeer*, welke later ook de „Coport”-merken en -relaties overnam, gingen meer en meer zelf de export ter hand nemen, waardoor de particuliere handel gaandeweg in betekenis afnam.

Wij moeten nu weer terug naar 1915 om te zien hoe het bondsleven zich verder ontwikkeld heeft. Hierin kwam in genoemd jaar nogal enige vooruitgang, maar er ontstonden ook interne moeilijkheden. *H.K. Koster*, in dat jaar voorzitter geworden, voelde zich sterk aangetrokken tot de F.N.Z.-organisatie en hij werd daarin vooral gesteund door de grote fabrieken. Secretaris *G. Nobel* hield zich meer aan de traditionele stijl der Noordhollandse zuivelorganisatie en steunde daarmede - mogelijk ongewild - het voortbestaan der kleine fabrieken. *Nobel* volgde hiermede zijn eigen weg, hetgeen niet wegneemt, dat hij zich met grote ijver aan de Noordhollandse zuivelcoöperatie wijdde.

---

i) Volgens inlichtingen van *J. Veldstra*, oud-directeur der C.Z. te Opmeer, en *D. Jongejans*, oud-directeur der C.Z. te St. Maartensbrug.

H. K. Koster (1877-1952)
(van 1938 tot 1946 voorzitter)

Een uiting van de F.N.Z.)hiervan was een door hem in 1916 in de bondsvergadering gehouden lezing, waarin hij aandacht vroeg voor:

- een algemene wettelijke kaascontrole;
- reorganisatie (vergroting der zuivelfabrieken, waarbij betere voorlichting op coöperatief gebied noodzakelijk is;
- een coöperatieve bankinstelling;
- voorlichting bij de inrichting en controle op de boekhouding der aangesloten fabrieken;
- gemeenschappelijke verkoop van zuivelprodukten.

In deze vergadering werd een commissie benoemd ter voorbereiding van een coöperatieve zuivelbank, die in 1918 tot stand kwam, nadat men zich hierover in Friesland georiënteerd had. Een ander gevolg van deze inleiding was dat men een commissie voor landbouw-coöperatie instelde.

In deze jaren deden zich in de Noordhollandse zuivelorganisatie, evenals elders, moeilijkheden voor in verband met de liquidatie der crisismaatregelen, [218] tengevolge van de oorlog 1914-1918, maar in Noord-Holland werden deze sterker gevoeld, omdat hier in die jaren nog zo'n groot gedeelte van de kaasverkoop over de handel liep, waardoor men minder zeggenschap over het produkt had. Bovendien heerste er, zoals reeds vermeld, over verschillende vraagstukken geen eenstemmigheid tussen grote en kleine fabrieken, waardoor spanningen ontstonden, die ook in het bestuur van de Bond tot uiting kwamen.

Deze spanningen werden nog vergroot doordat ongeorganiseerden - boeren zowel als fabrieken - gemakkelijker profiteerden van de omstandigheden (schaarste) dan de georganiseerden.

Dit en het te lang in stand houden der regeringsmaatregelen leidde in 1920 tot een meningsverschil tussen de regering en de F.N.Z., waardoor laatstgenoemde besloot geen vertegenwoordigers aan te wijzen in een gereorganiseerd *Zuivelkantoor*, dat na opheffing der zgn. produktenorganisaties (kaasvereniging, botervereniging en melkproduktenvereniging) en de daarna ingestelde rijkskantoren, de uitvoering der crisismaatregelen op zuivelgebied voortzette.

Secretaris *Nobel* dacht daar echter anders over en aanvaardde een bestuursfunctie in het Zuivelkantoor ⁱ⁾, uitgaande van de redenering dat hij hiermede erger kon voorkomen en goed werk kon doern voor de Noordhollandse boeren.

Nobel voelde zich persoonlijk lid van het Zuivelkantoor en werkte daardoor [219] mede aan maatregelen die soms tegen het standpunt van de F.N.Z. ingingen, terwijl hij door zijn werk in Den Haag te weinig tijd overhield voor zijn taak als bondssecretaris. Het waren vooral de voorzitter (*H. K. Koster*) en de ondervoorzitter (*D. de Boer Dz.*) van de Bond, die hiermede in een moeilijke positie kwamen, omdat zij het met het standpunt van de F.N.Z. eens waren, maar toch in eigen organisatie geen voldoende steun vonden om aan het eigenmachtig optreden van *Nobel* een einde te maken. Dit noopte hen in 1920 ertoe als bestuurslid te bedanken, maar na veel overleg en hoewel zij het met de secretaris niet eens konden worden, bleven zij toch weer aan, omdat zij dit in het belang van de Noordhollandse zuivelorganisatie achtten.

Uit het voorgaande blijkt voldoende dat de Noordhollandse zuivelorganisatie geen sterke ondergrond had. Bovendien waren verschillende kleine kaasfabrieken geen coöperaties in de werkelijke betekenis van het woord en het aantal melkleveranciers, dat geen verantwoordelijkheid droeg voor de gang van zaken, was dan ook zeer groot. Het behoeft niet te verwonderen dat dit in een zich ontwikkelende organisatie, welke voor en na verplichtingen op zich moest nemen en naar organisatorische uitbouw streefde, bezwaren opleverde.

Vooraf de grote, steeds in aantal toenemende boter en kaasfabrieken, die als regel de coöperatieve rechtsvorm hadden, gingen deze bezwaren steeds sterker voelen en streefden naar een organisatie op werkelijk coöperatieve basis. Hiertoe werd in 1919 een statutenwijziging van de Bond voorbereid, waarbij de bepaling werd opgenomen dat alleen coöperatief werkende zuivelfabrieken lid van de Bond konden zijn. Deze bepaling werd zo soepel mogelijk gemaakt door aan het betreffende artikel toe te voegen „dat naamloze vennootschappen lid van de Bond kunnen zijn, indien minstens de helft der aandelen geplaatst zijn bij minstens de helft der melkleveranciers”.

Ook deze bepaling was echter nog niet soepel genoeg en men besloot hieraan toe te voegen dat de algemene vergadering hiervan ontheffing kon verlenen. Bij dezelfde statutenwijziging werd de berekening van de omslag, de wijze van verkiezing der bestuursleden en het stemrecht der fabrieken zodanig gewijzigd, dat de grote fabrieken voor het eerst meerderheid van stemmen in de algemene vergadering krijgen.

Het gevolg van een en ander was dat een aantal kleine fabrieken uit de Bond trad. Zij richtten een „*Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken*” op en hiermede was de lang gevreesde scheuring tussen „grote” en „kleine” zuivelfabrieken in Noord-Holland toch een feit geworden, al liep deze lijn niet zuiver tussen de beide groepen. In het verenigingsleven der coöperatieve zuivelindustrie heeft deze „*Nieuwe Bond*” nimmer een rol van betekenis gespeeld. In de dertiger jaren werd hij tengevolge van de crisismaatregelen op zuivelgebied opgeheven en traden de nog lid zijnde fabrieken weer tot de oude Bond toe.

Een ander gevolg van de hier in het kort geschetste groei der Noordhollandse zuivelcoöperatie is geweest dat lange tijd een groot aantal boeren „los leverancier” der [220] fabrieken bleef. Volgens *Kruithof Q* ²⁷) was het gedeelte der melk dat door deze boeren geleverd werd in 1933 nog 40 %.

i) Ook de directeur van de Friesche Coöp. Zuivel-Exportvereniging, *K. Eriks Azn.*, nam dit standpunt in.

Het grootste aantal leden van de Bond werd genoteerd in 1918, toen dit 100 bedroeg. In 1919 daalde het tot 94 door samenvoeging van kleinere kaasfabrieken tot één boter- en kaasfabriek. In 1920 geeft de ledenlijst maar 58 fabrieken aan. De sterke daling was het gevolg van de zoëven genoemde uittreding tengevolge van de statutenwijziging. Deze 58 fabrieken verwerkten 80 miljoen kg melk, terwijl de 94 van het vorige jaar 98 miljoen kg melk verwerkten. Het gemiddelde van 1919 was dus ruim 1 miljoen kg, terwijl dat in 1920 bijna 1,4 miljoen kg bedroeg.

Niettegenstaande alle moeilijkheden, welke zich voor en na in de Noordhollandse zuivelcoöperatie voordeden, heeft deze zich toch gehandhaafd en tenslotte een gezonde groei te zien gegeven. Er werden kaas- en boterkeuringen gehouden en in 1921 werd een technicus aangesteld. De administratieve controle der boekhouding van de fabrieken werd aanvankelijk door de F.N.Z. en daarna door de Coöperatieve Zuivelbank verricht, voorzover de fabrieken hiervan lid waren. Later besefte men dat dit een taak van de Bond is en werd een afdeling voor administratieve en technische controle aan het bondswerk toegevoegd.

Een belangrijk punt was in Noord-Holland de wijze van betaling der melk. In verband met het aanvankelijk bestaan der zgn. dagkaasfabriekjes, die de afgeroomde avondmelk en de verse morgenmelk ontvingen, werd algemeen een betaling der melk naar berekend vet toegepast. Dit betekent dat behalve het vetgehalte ook 1/3 van de vetvrije droge stof meetelt om tot de berekeningseenheid voor de prijs der melk te komen. Hiertoe moest behalve het vetgehalte ook periodiek het soortelijk gewicht der melk worden bepaald.

Door de Friese Zuivelbond werden in de twintiger jaren uitvoerige proeven gedaan om na te gaan of betaling der melk door boter- en kaasfabrieken alleen naar vetgehalte voldoende nauwkeurig is met het oog op een billijke verdeling van het melkgeld onder de leveranciers (zie blz. 193). Het resultaat van dit onderzoek was dat deze vraag bevestigend kon worden beantwoord.

De boter- en kaasfabrieken in Noord-Holland wensten toen ook op deze eenvoudiger methode van melkprijsberekening over te gaan en de Bond stelde een commissie in om dit te onderzoeken. De commissie bracht in 1922 haar rapport uit, waarin zij tot de conclusie kwam „dat er voor de boter- en kaasfabrieken in Noord-Holland geen overwegende bezwaren bestaan om tot betaling der melk alleen naar vetgehalte over te gaan". Doordat steeds meer fabrieken de volle melk gingen verwerken, is het gevolg hiervan geweest, dat de coöperatieve zuivelfabrieken ook in deze provincie algemeen tot deze betalingswijze zijn overgegaan.

[221] Het produktiepatroon der Noordhollandse zuivelfabrieken is in het algemeen de 40+ Edammer kaas gebleven, hoewel men later meer tot de bereiding van volvette Goudse kaas is overgegaan. Zoals men in andere provincies na de eerste wereldoorlog met een ondermelk-vraagstuk te maken kreeg, was het in Noord-Holland de overtollige wei, waarvoor een oplossing gevonden moest worden.

In de boter- en kaasfabrieken wordt deze wei gecentrifugeerd, maar zij heeft dan nog een behoorlijke waarde als veevoeder en voor de melksuikerindustrie. De *N.V. Hollandsche Melksuikerfabriek (H.M.S.)* begon in 1900 te Uitgeest met de bereiding van melksuiker uit kaaswei, die zij uit de omgeving betrok. In het algemeen wordt hierbij nu met de zuivelfabrieken

een prijs voor de af te nemen wei overeengekomen en deze laten het aan de boeren over of zij voor die prijs hun wei geheel of gedeeltelijk willen afstaan.

G. Nobel (1877-1957)

In de dertiger jaren is men in Noord-Holland begonnen met de plaatsing van melkpoedermachines (aanvankelijk walsensysteem), teneinde gedurende de zomermaanden de hoeveelheid melk voor de kaasbereiding wat in te dammen. Ook gebruikte men deze machines voor het maken van zgn. weibrokken, waarmede men een gedeelte der wei van de zomermaanden naar de winter verplaatste.

Ook de verkoop van consumptiemelk trok meer en meer de belangstelling der Noordhollandse zuivelfabrieken. Het was vooral de C.Z. „West-Friesland" [222] te Lutjewinkel die zich hierop ging toeleggen door stichting van verkoopfilialen te Amsterdam en in het Gooiⁱ).

In 1934 werd besloten tot versterking van het secretariaat door de aanstelling van een landbouwkundig ingenieur als adjunct-secretaris (*Ir. G. Kranen*), die in 1938 *G. Nobel* opvolgde. Na enige jaren van voorbereiding ontstond onder zijn leiding een bondsapparaat van betekenis en werd ook het probleem der losse leveranciers bij de fabrieken, met medewerking van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, grondig aangepakt.

Bij het doorlezen der verslagen en notulen kan men niet aan de indruk ontkomen dat het in het eerste tiental jaren van het bestaan van de Bond nog een zoeken en tasten in verschillende richtingen is geweest. Er werd veel en lang vergaderd, maar de veelheid van onderwerpen welke aan de orde kwamen, stond een grondige behandeling in de weg. Dit was vooral het gevolg van het feit dat de Bond niet over een apparaat beschikte, dat deze onderwerpen voldoende kon voorbereiden en de genomen besluiten kon uitwerken. Men beschikte alleen nog maar over een secretaris, die niet eens al zijn tijd aan de Bond kon besteden en zeer matig - om niet te zeggen slecht - betaald werd. Pas toen men aan de technische uitbouw van het secretariaat begon, kon ook het zuivelorganisatieleven in Noord-Holland andere vormen gaan aannemen, maar zoals wij reeds gezien hebben, kwam men hier pas in de dertiger jaren toe.

ⁱ Later zou de verkoop van consumptiemelk georganiseerd in „Melco" een belangrijke afzetmogelijkheid voor de Noordhollandse melk worden.

Een en ander neemt niet weg dat er voor die tijd belangrijke initiatieven werden genomen. Wij noemden reeds de Coöperatieve Zuivelbank; in 1919 werd door toedoen van de Bond (opnieuw) een kaascontrolestation opgericht, dat nu, evenals de andere kaascontrolestations, kon steunen op voldoende wettelijke voorschriften en van doelmatige kaasmerken gebruik kon maken. In hetzelfde jaar werd de oprichting van een botercontrolestation voorbereidⁱ⁾ en medegewerkt aan de oprichting der „Vereeniging Het Landbouwhuis“, terwijl in 1921 met medewerking van de Bond de *Gezondheidsdienst voor Dieren* werd opgericht. Tot een georganiseerde verkoop van zuivelprodukten in algemene zin is het niet meer gekomen, al zijn daartoe nog wel eens pogingen in het werk gesteld.

---

i De onder controle staande bedrijven in Noord Holland waren tevoren bij het Botercontrolestation „Zuid-Holland“ aangesloten.

[309] Samenvatting en besluit

(slot van hoofdstuk VI)

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, is in het voorgaande getracht een inzicht te geven in hetgeen het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in de beschreven periode heeft gekenmerkt, benevens enkele daarmee verband houdende verschijnselen.

De toestand in de melkveehouderij was vooral in de jaren tussen 1875 en 1895 zeer slecht. De bereidingsmethoden - vooral van de boter - waren sterk verouderd en hadden geen gelijke tred gehouden met de ontwikkeling op dit gebied in andere landen. Ons produkt verloor daardoor, voorzover het op de internationale markt kwam, hoe langer hoe meer terrein en de producent moest, mede ten gevolge van de in die jaren heersende landbouwcrisis, met een steeds lager wordende prijs genoegen nemen. Ook in andere landen gevoelde men de invloed van deze crisis, maar in Nederland kwam daarbij het feit, dat er met onze produkten en in het bijzonder met de boter in sterke mate geknoeid werd, waardoor de naam van dit produkt in het buitenland ernstige schade ondervond.

De opkomst der fabriekmatige bereiding was een reactie op beide genoemde verschijnselen. Het handwerk der boter- en kaasmakerij, dat eeuwenlang op de boerderij had plaats gevonden, werd gaandeweg, zij het niet overal - men denke aan Zuid-Holland en Utrecht, waar het kaasmaken op de boerderij gehandhaafd bleef - overgebracht naar gezamenlijke bereidplaatsen in dorp en gehucht. Bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende provincies hebben wij gezien hoe aarzelend de eerste stappen om tot deze gezamenlijke bereidplaatsen te komen, gezet werden.

Lang niet overal waren het de boeren zelf, die tot deze veranderde werkwijze het initiatief namen. Conservatisme en onwetendheid speelden hierbij een belangrijke rol, maar ook het feit, dat de handel in zuivelproducten niet in handen der boeren was. Dit leidde er vaak toe dat handelaren, die ook de nadelige gevolgen van de achterlijkheid bij de bereiding op de boerderij ondervonden, de eerste stappen deden tot moderner bereidingsmethoden in door hen gestichte boterfabriekjes.

Hoewel men zich van deze fabriekjes niet te veel moet voorstellen, werd hiermede toch een stap in de richting der mechanisatie en centralisatie der bereiding gezet. Een groot bezwaar van deze ontwikkeling was echter dat vele van deze handelaren, vooral in het zuiden des lands, van hun productiebedrijfje tevens een mengbedrijf maakten, met het gevolg dat het produkt verknoeid bij de consument kwam. De opkomst der margarine-industrie in ons land in de jaren zeventig heeft deze toestand in sterke mate verergerd, daar er toen een goedkoop produkt voorhanden was, dat zich uitstekend voor het mengen met boter leende. Ook de kaas ontkwam daaraan niet geheel. In Duitsland werd kaas, bereid met margarine, als „Hollandsche kaas" verkocht!

[310] Een ander bezwaar was dat de fabriekmatige bereiding van kaas aanleiding heeft gegeven tot knoeierijen met het vetgehalte, daar men kaas ging bereiden in de vorm en kleur welke van oudsher bekend stond als te zijn bereid uit volle of bijna volle melk, terwijl er aan de fabriekmatig verwerkte melk vaak veel of bijna alle vet onttrokken was. Het heeft jaren geduurd voordat men aan deze misstand een einde heeft gemaakt.

Technisch betekende de fabriekmatige melkverwerking een grote vooruitgang. De bereiding van zuivelproducten moest op de boerderij naast al het andere werk plaatsvinden. Hierdoor alleen al kon er niet de aandacht aan besteed worden, die nodig was om algemeen tot een beter

produkt te komen, nog afgezien van de onmogelijkheid om nieuwere bereidingsmethoden in voldoende mate en snel op zo veel boerderijen ingang te doen vinden.

Door overbrenging der zuivelbereiding naar de fabriek, hoe gebrekkig dit aanvankelijk in vele gevallen ook mag zijn gegaan, kwam deze in handen van personen, wier dagtaak het was de melk tot een hogere waarde te brengen. Hiermede was tevens de basis gelegd voor een definitieve verbetering van de kwaliteit, omdat men hiermede met grotere eenheden te doen kreeg, maar ook omdat de vakman, die zich gaandeweg ontwikkelde, beter toegankelijk was voor voorlichting ter verbetering van de bereidingsmethoden. Ook kreeg hiermede de bestrijding van knoeierijen een betere kans van slagen, hoewel hiermede aanvankelijk nog vele teleurstellingen werden ondervonden.

Toch zou de fabriekmatige zuivelbereiding niet van die omvang en betekenis zijn geworden, indien dit niet tevens een der middelen was geworden om de boer uit zijn achterlijke en afhankelijke positie te bevrijden. Vooraanstaande personen in dorp en gewest begrepen dat hier meer moest gebeuren dan alleen de melkverwerking te mechaniseren en centraliseren. Zij zetten de boeren ertoe aan zelf de handen aan de ploeg te slaan en zich de mogelijkheid niet te laten ontgaan om een groter aandeel in de door de consument bestede prijs voor zijn produkt machtig te worden. In vele gevallen was deze zelfwerkzaamheid der boeren ook noodzakelijk, omdat er geen andere mogelijkheid was.

Wij moeten er hierbij op wijzen dat de particuliere zuivelindustrie, die voor en na de wegbe-reider tot de industriële melkverwerking is geweest, hiervoor in bepaalde gewesten weinig belangstelling aan de dag legde. Met name was dit het geval in het oosten en zuiden van ons land met vele kleine, vaak moeilijk bereikbare boerderijen, waar in die tijd weinig en slechte melk geproduceerd werd. Wij laten hierbij de kleine handkrachtboterfabriekjes, die vnl. door boter- en veevoederhandelaren opgericht werden, buiten beschouwing, omdat deze meestal een kort bestaan waren beschoren, maar hebben het oog op werkelijk industriële ondernemingen, zoals deze zich in de beide Hollanden, Friesland, een gedeelte van Groningen en het westen van Overijssel gingen ontwikkelen.

[311] Deze ondernemingen zien wij maar sporadisch tot stand komen in de oostelijke en zuidelijke provincies, met uitzondering van melkdistributiebedrijven in hier bestaande provincie-steden.

Wij kunnen hiervoor alleen maar deze verklaring vinden, dat deze particuliere ondernemingen in hoofdzaak daar tot stand kwamen, waar men óf over een behoorlijke hoeveelheid melk op niet te verre afstand kon beschikken, óf waar men de afnemer van het produkt in de onmiddellijke nabijheid had. Dit verschijnsel is ook wel logisch; melk is voor de particuliere zuivelbe-reider een grondstof waarmede hij zijn kapitaal rendabel en winstgevend tracht te maken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de onderneming, waarin hij dit doen zal, dáár vestigt waar hij zonder te hoge kosten over goede grondstof kan beschikken en waar hij een behoorlijke zekerheid heeft dat hij het bereide produkt regelmatig en tegen lonende prijs van de hand kan doen.

Voor de boeren lag het vraagstuk anders. Zij moesten, waar zij ook woonden, hun melk kunnen laten verwerken. Bovendien werd het steeds duidelijker dat melk, die men niet zelf kan of wil verwerken, een moeilijk verhandelbaar produkt is, omdat het bederfelijk is en men er dus elke dag afzetmogelijkheid voor moet hebben. Daartoe gaf de particuliere zuivelindustrie lang niet overal voldoende zekerheid, nog afgezien van de prijs, die men er bij een ruim aanbod voor ontving. En dit aanbod werd ruim, want de boeren wilden van de zuivelbereiding op de

boerderij af en door het gebruik van kunstmest en krachtvoeder nam de melkproductie steeds toe. Anderzijds is het te begrijpen dat particuliere ondernemers, ziende dat de boeren meer en meer zelf tot het stichten van fabriekjes overgingen, aarzelden om nieuwe bedrijven te stichten, waar zij er niet zeker van waren op den duur over de nodige melk te kunnen beschikken.

Degenen die de boeren adviseerden zelf met de fabriekmatige zuivelbereiding te beginnen, hadden juist gezien dat dit het antwoord was op de vraag, hoe *allen* van deze verbeterde werkwijze konden profiteren. Inderdaad betrof dit allen, want ook de boeren, die er de voorkeur aan gaven hun melk aan de particuliere ondernemer te blijven leveren, kregen een steun in de rug van de zelfwerkzaamheid hunner collega's, die aan coöperatieve verwerking van hun melk de voorkeur gaven.

Uiteraard zien wij hierbij niet over het hoofd - bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende gewesten is dit voldoende gebleken - dat de coöperatieve melkverwerking, vooral in het begin, met veel vallen en opstaan gepaard is gegaan en dat mislukkingen zijn voorgekomen, die de betrokken boeren geld hebben gekost. Ook vergeten wij niet dat de particuliere industrie initiatieven heeft ontwikkeld waar de coöperatie in die tijd nog niet aan toe kwam.

[312] Men bedenke hierbij dat het particuliere bedrijf reeds industriële verwerking en verkoop (gecondenseerde melk, speciaalprodukten voor kindervoeding e.d. en distributie der melk) toepaste, toen het bij de coöperatie in hoofdzaak nog een verplaatsing der boter- en kaasbereiding van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf betrof.

Hierdoor en ook door het wezen der boerencoöperatie zelf, hebben de coöperatieve zuivelfabrieken lang een agrarische inslag behouden, terwijl het particuliere zuivelbedrijf - althans grotendeels - vanaf het begin een meer industrieel karakter heeft gehad. Bovendien had de coöperatie voor de boer, vooral in het begin, naast een economische, ook een sociale betekenis. Van elke boerderij, hoe klein en hoe veraf gelegen ook, werd de melk tot een beter en onvervalst produkt verwerkt en naar de waarde betaald, zonder dat de boer daarbij van anderen afhankelijk was.

Dat er niettemin hier en daar aarzeling aanwezig was om tot coöperatieve verwerking der melk over te gaan, zal er aan moeten worden toegeschreven, dat de boer hiermede met verantwoordelijkheden en risico's te maken kreeg, die hem geheel vreemd waren. Deze aarzeling kwam ook tot uiting in verschillende maatschappijen van landbouw. In de meeste dezer organisaties meende men aanvankelijk dat de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij tot stand moest worden gebracht. Verschillende maatregelen (prijsvragen, tentoonstellingen, zuivelonderwijs, zuivelconsulenten) wijzen daarop en men vindt dan ook slechts zelden dat het stichten van coöperatieve zuivelfabrieken van de maatschappijen van landbouw uitging, zelfs was er van die zijde wel eens tegenkanting.

Wel ging hier en daar het initiatief tot het stichten van zuivelcoöperaties van de plaatselijke afdelingen en dorpsverenigingen uit, maar nog het meest moet dit, zoals wij herhaaldelijk zagen, gezocht worden bij de plaatselijke notabelen. Ook dezen hadden vaak met grote moeilijkheden te kampen en konden lang niet altijd voldoende boeren achter zich krijgen om tot de oprichting van een coöperatie te komen.

De financiering speelde hierbij in menig geval een belangrijke rol, daar men hiertoe geld moest lenen. En waar moest men terecht? Het particuliere bankwezen hield zich afzijdig en de

coöperatieve boerenleenbanken waren er nog niet. De eerste hiervan ontstonden pas na 1896. Toen was men ook over het dieptepunt van de crisis heen en kwamen er ook - mede daardoor - betere financieringsmogelijkheden. Het aantal coöperatieve zuivelfabrieken nam toen snel toe, zó zelfs, dat hier en daar fabriekjes tot stand kwamen die beter achterwege hadden kunnen blijven.

[313] Een soortgelijke ontwikkeling als de stichting der coöperatieve zuivelfabrieken zien wij bij het tot stand komen der zuivelorganisaties. In de negentiger jaren komt men niet tot de oprichting van een nationale organisatie van de in ons land bestaande zuivelcoöperaties maar men vormt provinciale en gewestelijke zuivelbonden en hier en daar, al of niet met deze tezamen, een organisatie voor de verkoop der produkten.

In 1900 kwamen de bonden tot de oprichting van een nationale organisatie in federatief verband, de F.N.Z., waarbij voorop stond, dat deze aan de zelfstandigheid der bonden geen afbreuk mocht doen. Trouwens, dezelfde regel gold bij de bonden ten aanzien van de fabrieken.

De coöperatieve zuivelverkoopverenigingen kwamen pas in 1934 tot een landelijke samenwerking en op zodanige wijze, dat elk der verenigingen haar volledige zelfstandigheid behield. In alles zien wij een streven naar het behoud van zelfstandigheid der kleinste eenheid.

Dit heeft in de loop der jaren voor- en nadelen gehad. Het voordeel was dat men in kleine kring de produktie- en verkoopbelangen beter in onderdelen kon overzien dan dit in groter verband mogelijk zou zijn geweest. Het nadeel was, dat men op die wijze niet gemakkelijk en vlug tot een groot en krachtig beleid kwam. In het verband fabrieken-bonden-F.N.Z. heeft men getracht beide doelstellingen zo goed mogelijk te verenigen. Het is er in de loop van de jaren echter in de meeste gebieden niet van gekomen hierbij ook de verkoop naast of in deze organisaties op zodanige wijze te bundelen, dat hierbij van een gecentraliseerd geheel gesproken kan worden.

Een punt van betekenis is hierbij dat een aantal coöperatieve zuivelfabrieken er de voorkeur aan is blijven geven de gemaakte produkten zelf van de hand te doen. Ook hierbij zien wij dus weer de drang tot het optreden als kleinste zelfstandige eenheid met veronachtzaming van het grote belang van een gezamenlijk optreden tegenover derden. Hierdoor is er in de meeste zuivelbonden en ook in de F.N.Z. een tweeslachtigheid blijven bestaan, die een samengaan van produktie- en verkoopbelangen in de weg staat.

Een ander gevolg hiervan is - men zou het ook de oorzaak kunnen noemen - dat er in verschillende gebieden een onderlinge naijver tussen de zuivelcoöperaties is blijven bestaan om tot een hogere melkprijs te komen dan de buurman. Men verliest hierbij uit het oog dat het er niet in de eerste plaats om gaat dat de ene boer wat meer voor zijn melk ontvangt dan de ander, maar dat door middel van de coöperatie getracht moet worden voor *alle boeren* tot de beste resultaten te komen. Pas door een verdergaande bundeling der produktie-eenheden en de consequente toepassing der coöperatieve gedachte zal men tot een betere benadering hiervan kunnen komen.

[315]

De gegevens voor dit boek zijn - voorzover in bij de tekst geen bronmelding heeft plaats gehad - grotendeels ontleend aan verslagen en notulen van vergaderingen van maatschappelijke van landbouw, boerenbonden en zuivelbonden.

Inhouds opgave gedeelte over provincie Noord-Holland

A	
Aankoop-coöperatie.....	26, 29
Alfa-Laval.....	33
Alkmaar.....	25, 29, 44, 45
Amerika.....	10, 12, 14, 30
Amsterdam.....	14, 46, 50
Anna Paulowna.....	30, 32, 33, 35
Argentinië.....	12
Assen.....	13
Assendelft.....	35
B	
B.v.C.Z.D.....	38
B.v.C.Z.Fr.....	38
B.Z.G.....	38
Beemster.....	30, 32
België.....	11, 20, 45
Bieleman G.J.....	39
Blaaiboer J.....	45
Blink Prof.Dr.H.....	6, 7, 9, 14
Boekel Dr.Ir.P.N.....	12
Boekel P.Czn.....	29, 32
Boer D. de.....	48
Boer D. de Dz.....	40
Bolsward.....	23, 34, 42
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland.....	38
Bond van Kaasmakers.....	41
Bond van Kaasproducenten.....	39
Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland.....	38, 40
botercontrolestation.....	21, 22, 51
Boterhandelaren.....	11, 26
Botermijn.....	21
Botermijn Maastricht.....	25
Boterwet.....	11, 20, 21, 22
Bouman Dr.P.J.....	7
Bouman J.....	30
Boysen C.....	14
Brander D. Tzn.....	36
Breda.....	27
Breggen J. van der.....	30
Broek in Waterland.....	30
C	
C.M.C.....	39
Centrifuge.....	49
Cheddarkaas.....	30
Cheshirekaas.....	30
Condens.....	23, 33, 54
Coöperatief.....	16, 47, 48
Coöperatieve Melk Centrale.....	39
Coöperatieve Zuivelbank te Alkmaar.....	45, 49, 51
Coport.....	46
Croesen Dr.V.R.IJ.....	9, 11, 13, 24
D	
Dagkaasfabriek.....	41, 43, 44, 49
Denemarken.....	14, 17, 18, 19, 22, 32
Dorpsvereniging.....	54
Dr. H. Blink.....	6
Drenthe.....	8, 10

E	
Edam.....	29, 44
Eerste coöperatieve fabrieken.....	23, 24
Eerste wereldoorlog.....	49
Enkhuizen.....	29
Eriks K. Azn.....	36, 48
F	
F.M.v.L.....	14, 22, 27
Fleischmann Dr. Wilh.....	14
Frankrijk.....	45
Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt.....	14
Friesland.....	9, 10, 14, 23, 24, 34, 37, 42, 47, 53
Frietema K.....	4, 5
Frost Dr. J.....	34
G	
G.O.M.v.L.....	8, 14
G.O.Z.....	38, 39
Gelderland.....	38
Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.....	8
Gerber-methode.....	27
Gestam N.V.....	44, 45
Gezondheidsdienst voor Dieren.....	51
Gijtenbeek J. van.....	30
Goes.....	26
Gouda.....	23
Goudse kaas.....	25, 49
Graanprijzen.....	12
Gratama Dr. W.D.....	14
Groningen.....	8, 9, 10, 12, 25, 53
Groot J.....	44, 45
Grundvig Pastor.....	19
H	
H.M.v.L.....	31, 34, 41
H.N.K.....	31, 32, 33, 40, 41
Hall Prof. H.C.....	30, 60
Handkrachtboterfabriek.....	26, 35, 53
Het aloude zuivelgebied.....	9, 28, 35
het Gooi.....	50
Hollandsch Noorderkwartier.....	31
Hollandsche Melksuikerfabriek (H.M.S.) N.V.....	49
Hoogkarspel.....	35, 36
Hoorn.....	29, 41, 44
Hoorn L.J. van.....	19
J	
Jelsum.....	34
Jongejans D.....	46
K	
Kaascontrolestation.....	41, 51
Kaashandel-Maatschappij N.V.....	46
Kaashandelmaatschappij \.....	46
Kaaskwestie.....	41, 42
Keestra W.....	34, 36
Kerdijk Mr. A.....	13
Knapp Dr. Ir. H.C.....	10, 20
Knoeierijen.....	10, 11, 17, 19, 20, 29, 39, 52
Koenen Prof. S.....	4, 6, 7, 12, 27
Kops J.....	7
Koster H.K.....	46, 47, 48
Kranen Ir. G.....	50
Krediet-coöperatie.....	16, 19, 26, 29

Kruithof A.....	48
L	
L.H.C.....	8, 9, 10, 11, 13, 22, 23, 26, 27
Landbouwcrisis.....	4, 12, 14, 18, 52
Landbouwonderwijs.....	8, 14, 15, 17, 19, 26, 27, 29
Landbouwvereniging.....	19
Landhuishoudkundig Congres.....	8
Leeuwarden.....	10, 11, 23, 36
Leiden.....	9
Lutjewinkel.....	42, 50
M	
Margarine.....	11, 18, 19, 20, 26
Margarine-industrie.....	10, 52
Mège Mouriès.....	10
Meijers Mr.E.M.....	37, 60
Melco.....	50
Melkpoeder.....	2
Mesdag J.....	21, 27
Minderhoud Dr.Ir.G.....	24, 26, 60
N	
N.B.Z.....	38
N.C.B.....	39
N.C.Z.....	46
Nationale Coöperatieve Kaasverkoopcentrale.....	46
Nederlandsche Coöperatieve Bond.....	39
Nieuwe Bond van Zuivelfabrieken.....	48
Nobel G.....	46, 48, 50
Noord Holland.....	51
Noord-Brabant.....	8
Noord-Brabantsche Zuivelbond.....	38
Noord-Holland.....	8, 12, 29, 30, 31, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50
Noordhollandse Bond.....	43
O	
Opmeer.....	42, 46
Overijssel.....	9, 53
P	
Particulier.....	17, 26
Petersen C.....	14
R	
Rijkszuivelinspectie.....	20, 22
Rijkszuivelschool.....	34, 42
Rijn Dr.J.J.L. van.....	21
Rinkes-Borger J.....	10, 11, 13, 21, 22, 23, 26
Rusland.....	12
S	
Schagen.....	40
Schardam J.....	44, 45
Scheij Dr.L.T.C.....	30, 35, 42, 43, 44, 60
Sickesz Mr.C.J.....	14, 22
Sleeswijk-Holstein.....	22, 32
Sluis Wouter.....	31, 32, 33
Sneek.....	23, 27
Sneller Dr.Z.W.....	7, 24, 25
St. Maartensbrug.....	42, 46
Staatslandbouwcommissie.....	14
Staring W.C.H.....	8
Stompetoren.....	40
Stuijt J.....	32
Swartz G. zie verder Swartz-systeem.....	14
Swartz-systeem.....	14, 33

T	
Thermometer.....	22, 32
Truijen J.....	41
U	
Utrecht.....	9, 52
V	
Veldstra J.....	46
Vereeniging Het Landbouwhuis.....	51
Vereeniging Hollandsch Noorderkwartier.....	40
Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel.....	11, 20, 21
Vereeniging tot bevordering en verbetering van de zuivelbereiding in Noord-Holland.....	39
Vereeniging tot ontwikkeling van den landbouw in Hollandsch Noorderkwartier.....	31
Verenigde Staten van Amerika.....	12
Verslagen van den Landbouw.....	15
W	
Waddinxveen.....	30
Waller Th.J.....	30, 32
Warga.....	23
West-Friesland.....	30, 44, 50
Wiel Dr.E. van der.....	4
Wiersma P.J.....	23
Winkelier.....	13
Winkelwaar.....	9
Wintermans Mr.J.J.....	25
Z	
Z.H.Z.....	38
Z.N.Z.....	38, 41
Zande Dr.K.H.M. van der.....	36
Zandstreek.....	9, 13, 28
Zeeland.....	9
Zierikzee.....	13
Zijpe.....	42
Zoetfabriek.....	42, 43
Zuid-Holland.....	9, 30, 41, 52
Zuivelschool.....	13
Zweden.....	14, 22, 31, 32

18, 21, 27, 34, 41, 42, 44

- 1 Prof. Dr. H. Blink en Prof. S. Koenen, 'De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913' - Den Haag, 1913.
- 2 Prof. Dr. H. Blink, Zuivelindustrie en zuivelhandel - Algemeen zuivelblad, jaargang 1921
- 3 Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870) - Den Haag, 1929.
- 4 Dr. P.J. Bouwman, Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940 - Groningen 1943.
- 5 Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud, Inleiding tot de landhuishoudkunde - Haarlem, 1951.
- 6 Dr. Ir. V.R.IJ. Croesen, 'Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatste der 19e en het begin der 20e eeuw' (proefschrift) - Den Haag, 1931.
- 7 Dr. Ir. H.C. Knapp, Botercontrole in Nederland (proefschrift) - Den Haag, 1927
- 8 ? 'Geschiedenis van de Unilever' - Den Haag, 1954.
- 9 Dr. Ir. N.C. Boekel, 'Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding
- 10 Prof. Ir. S. Koenen 'Inleiding tot de Landhuishoudkunde', bewerkt door Dr. H. W. C. Bordewijk - Haarlem, 1924.
- 11 L.J. Hoorn, 'Het Zuivelbedrijf in Denemarken'. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
- 12 H. B. Hylkema, 'Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrole tot 1904' - Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland", 1901-1926.
- 13 Dr. J.J.L. van Rijn, 'Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter' - Leeuwarden 1899.
- 14 J. Rinkes Borger, 'Boter- en Kaasfabrieken' - Leeuwarden, 1878.
- 15 J.P. Wiersma, 'Erf en Wereld' - Laverman/Drachten, 1959.
- 16 Dr. Ir. G. Minderhoud, 'Landbouwcoöperatie', 2e druk - Groningen 1949.
- 17 Mr. J.J. Winterman, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie, 1894-1944 - Roermond, 1947.
- 18 Dr. Ir. P. N. Boekel, 'De Zuivelexport van Nederland tot 1813' (proefschrift) - Utrecht, 1929
- 19 Dr. L.T.C. Scheij, 'Van gezinsbedrijf tot grootbedrijf. Een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord- Holland in het tijdperk 1870 tot 1940 (niet uitgegeven).
- 20 Prof. H.C. van Hall, 'Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Nijverheid' - Haarlem, 1872.
- 21 Ir. C. Nobel, " Het 50 jarig bestaan van H.N.K.' - 1921
- 22 D. Brander Tzn., H.B. Hylkema en Dr. L.T.C. Scheij - 1929
- 23 „Melk", nr. 25 van 20 april 1963.
- 24 A. Kruithof, 'Fabrieken, Bond, Mensen', Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland - Alkmaar, 1956.
- 25 Mr. E.M. Meijers Landbouw-Coöperatie in Nederland - 1908.
- 26 Van gezinsbedrijf tot groot-industrie, een en ander uit de geschiedenis der zuivelbereiding in Noord-Holland van 1890 tot 1940 (niet uitgegeven).
- 27 Gedenkschrift ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Bond van op coöperatieve grondslag werkende zuivelfabrieken in Noord-Holland- Alkmaar, 1956. Gouda